

ЗЕНОН КОГУТ, ВОЛОДИМИР МЕЗЕНЦЕВ, ЮРІЙ СИТИЙ

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2019 РОКУ

КАХЛІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ

ТОРОНТО • 2020

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

представляють науково-популярне видання:

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2019 РОКУ. КАХЛІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник і відповідальний редактор Володимир Мезенцев

Фотографії Юрія Ситого, Сергія Дмитрієнка, Володимира Мезенцева,
Людмили Мироненко, Олександра Терещенка, Тетяни Кербут,
Ольги Сергієнко, Антона Конопацького,

Комп'ютерна графіка та малюнки Сергія Дмитрієнка,
Олександра Бондаря, Івана Кейвана, Наталі Павлусенко

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.

9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6

Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редакторка Софія Сосняк

Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Це видання здійснено коштом Фондації «Будучність»
та Дослідного Інституту «Україніка» у Торонті.

© Володимир Мезенцев, 2020

© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2020

На передній обкладинці: Фрагмент печі резиденції генерального писаря Пилипа Орлика у Батурині з кахлюю з гербом гетьмана Івана Мазепи посеред кахлів з бароковим рослинно-квітковим орнаментом 1707-08 рр. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2020 р.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2020

TRIDENT Associates Printing
Українська Друкарня ТРИЗУБ

tel. 905-469-3553 • cell 416-856-2147

1-800-216-9136

tridentprinting@hotmail.com

БАТУРИНСЬКИЙ ПРОЄКТ КІУСУ, 2001-2020 рр.: СПОНСОРИ, МЕЦЕНАТИ, ЖЕРТВОДАВЦІ ТА ВИДАВЦІ

Майже чверть століття ведуться археологічні дослідження м. Батурина Чернігівської обл. У 1995-97 рр. археологи Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка (Чернігівський університет) та Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ) в Києві почали планомірні щорічні розкопки цього міста. З 2001 р. до українських колеґ долучились історики і археологи Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні та Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету в м. Торонті.

Запропонований буклет головню розгляне плідні польові досліді Батурина 2019 р. Незважаючи на пандемію, минулого літа там вдалось провести розкопки. Деякі результати розкопок 2017-18 рр. і 2020 р. також представлено у цій праці. Особлива увага тут приділена дослідженням і реконструкціям первинного вигляду знайдених орнаментальних та геральдичних пічних кахлів Мазепиної столиці.

Від 2001 р. поспіль КІУС, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій та Дослідний Інститут «Україніка» у Торонті спонсорують українсько-канадський проєкт історико-археологічного вивчення Батурина козацької доби. 2019 р. КІУС підтримав його грантом з Вічного Фонду ім. Анни та Нікандера Буковських. Щиро дякуємо попередньому директорові цього інституту мґр Ярсу Баланові за щедре фінансування досліджень Батурина у 2018-20 рр. Колишній директор КІУСу, провідний історик Гетьманщини проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником Батуринського проєкту. Президентом Дослідного Інституту «Україніка» є виконавчий директор Ліґи Українців Канади мґр Орест Стеців. Фонд Катедр Українознавства у Нью-Йорку кожного року надає субсидію на археологічні та архітектурно-мистецькі студії ранньомодерного Батурина. У 2005-20 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація щорічно виділяла гранти на розкопки цього міста.

З пошаною відзначимо найщедріших меценатів вивчення батуринських старожитностей, поетесу Володимирі Василичин (літературні псевдоніми Міра Гармаш та І. Жак), з роду славного гетьмана запорізького козацтва Михайла Дорошенка, і її чоловіка, художника й скульптора Романа Василичина з м. Фі-

Іл. 1. Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичин (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проєкту.

лядельфії (іл. 1). Св. п. пані Володимира на схилі життя зробила неперевершений дар у фонд Батуринського проєкту. Пан Роман продовжує його щедро підтримувати. Усі наші щорічні буклети та великі статті про досліді гетьманської столиці в українсько-канадській пресі 2011-20 рр. презентують портрети родини Василичиних і вони прикрашають Музей археології Батурина.

У 2019-20 рр. на археологічні студії Батурина та підготовку публікацій надали дотації Крайова Управа Ліґи Українців Канади (голова Борис Михайлець), Ліґа Українців Канади – відділ у Торонті (голова Микола Литвин), Крайова Управа Ліґи Українок Канади (голова Галина Винник), торонтський відділ Ліґи Українок Канади (голова Г. Винник), Союз Українок Канади – відділ ім. св. княгині Ольги при Українській Православній Катедрі св. Володимира (голова Віра Мельник), Кредитова Спілька «Будучність» (персональні подяки головній управительці Оксані Процюк-Чиж та менеджерці кадрів Христині Бідяк), Українська Кредитова Спілька (головний управитель Тарас Підзамецький), Фондація «Прометей» (голова Марія Шкамбара), аптека «Healing Source Integrative Pharmacy» (власниця Зеня Хабурська) у Торонті та «Zorya Inc.» (Грінвіч, Коннектікат).

З приємністю оприлюднимо імена приватних осіб у Канаді й Сполучених Штатах Америки, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2019-20 рр. Це є вельмишановні д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Оленка й Славка Негрич, мґр Анна Троян, Мирон та Олена Дилинські, Володимир і Христина Кудрики, д-р Ернест Евашук, письменниця Лідія

Іл. 2. Ю. Коваленко (зліва) та учні й вчителі військового ліцею м. Глухова Сумської обл., учасники розкопок Батурина 2019 р.

Палій, письменник Микола Латишко, проф. Віктор Палис, Роман і Дарія Пількови, Євгенія й Богдан Мельничуки, Михайло Гуцман, Орест і Тетяна Джулинські, Наталя та Іван Ємці, Галина Юник, Стефанія й Михайло Ходани (Торонто), д-р Юрій та Оріся Лисики (Ошава, Онтаріо), Марта Олійник (Монтреаль), Майкл-Стівен Гумницький (Мюрфрісборо, Тенессі) та Оксана Салдит (Корралес, Нью-Мексіко). Дослідники Батурина щиросердно дякують вищеназваним українським організаціям, кредитівкам, фундаціям і високоповажним доброчинцям за їхню щедрю підтримку цього проекту біля двох десятиліть, тим більш під час світової епідемії.

З сумом повідомляємо, що цього року відійшла у вічність бл. п. Анна Кісіль, власниця українського ресторану «Золотий Лев» у Торонті, віцепрезидентка Світового Конгресу Українців та голова Світової Федерації Українських Жіночих Організацій. Багато років вона надзвичайно щедро жертвувала на археологічні дослідження Батурина, цікавилась нашими публікаціями і відвідувала презентації д-р Володимира Мезенцева про нові розкопки гетьманської столиці. Вічна їй пам'ять!

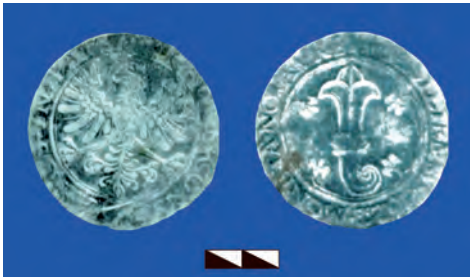
Подяка належить проф. Максимові Тарнавському (Славістичний департамент Торонтського університету) за багаторічну підтримку Батуринського проекту в академічних закладах Канади своїми авторитетними рекомендаціями. Відзначимо також працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робартс Торонтського університету Василя Сидоренка за цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу В. Мезенцеву в дослідженнях Батурина, особливо за підготовку ілюстрацій для публікацій та лекцій. З

вдячністю згадаємо знаного колекціонера української народної творчості Леонарда Кравчука з м. Вінніпегу, який багато років збирає і пересилає В. Мезенцеву численні статті та ілюстрації з історії й культури козащини, мазепознавства, архітектури і мистецтва українського барокко з Інтернету, власних бібліотеки та колекції (іл. 37).

На особливу подяку заслуговують голова редакційної колегії *Гомону України/Ukrainian Echo* д-р Олег Романишин, редакторка тижневика Оксана Соколик, мовна редакторка Софія Сосняк та комп'ютерний дизайнер Михайло Гуцман за публікацію об'ємних і багатоілюстрованих статей про досліді Батурина українською і англійською мовами у цій поважній газеті 19 років, а також дев'яти буклетів у її видавництві. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців допомагають фінансуванню й рекламі Батуринського проекту в громаді та публікації пов'язаних з ним праць у Канаді. Дослідний Інститут «Україніка» та Ліга Українців Канади досконало організують, оголошують і спонсорують публічні доповіді В. Мезенцева про останні історико-археологічні студії гетьманської столиці в українських культурних центрах, громадських установах та церквах Торонта. У березні він прочитав ілюстровану прозірками лекцію про розкопки Батурина 2019 р. і дослідження підземного ходу на маєтку гетьмана Івана Мазепи в *Old Mill Toronto*.

Цього року О. Стеців започаткував вебсайт Дослідного Інституту «Україніка», над яким технічно працює Б. Михайлець.¹ Там буде розділ про Батуринський проект за описом В. Мезенцева, ілюстрований 40 знімками важливих археологічних знахідок. На сайті розмістять основні статті й буклети у форматі ПДФ та документальні науково-популярні фільми про гетьманську столицю українською і англійською мовами.

Запропонований буклет є дев'ятим випуском у серії подібних щорічних публікацій авторів про результати розкопок Батурина 2010-19 рр., дослідження та реконструкції архітектури і декору Мазеপিного палацу, фортифікацію міста, культуру й побут козацької еліти, економічні та мистецькі зв'язки гетьманської столиці з Заходом. У 2011-13 рр. КІУС і «Україніка» спільно фондували видання перших трьох брошур. Висловлюємо щирю подяку Кредитовій Спільноті «Будучність» (персонально головній управительці О. Процюк-Чиж і менеджерці кадрів Х. Бідяк) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президентові О. Стецеву за покриття коштів публікації шести на-

Іл. 3. Аверс і реверс срібного талера, карбованого у Швейцарії 1622 р. Музей археології Батурина. Світлина А. Конопацького.

ступних буклетів у 2015-20 рр. Фондація «Будучність» (голова ради директорів Роман Медик, виконавча директорка Лада Козак) надала гранти на друкування трьох останніх брошур тої серії у 2018-20 рр.

Буклети мають 24-36 стор. українською мовою і 50-80 кольорових ілюстрацій та глясований папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці авторів рекомендуються широкому колу читачів і вченим, усім шанувальникам української старовини.² Останні чотири буклети можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com). Сім брошур розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; <https://ciuspress.com/product-category/archaeology/?v=3e8d115eb4b3>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini>).

УЧАСНИКИ І КОНСУЛЬТАНТИ ПРОЄКТУ В 2019-2020 рр. ЗАПОВІДНИК «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

Батуринська археологічна експедиція базується при Чернігівському університеті. Там її очолює старший викладач катедри історії та археології України, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, д-р Вячеслав Скороход. Його заступником і науковим керівником експедиції є старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя цього університету Юрій Ситий.

У розкопках Батурина 2019 р. брало участь біля 50 студентів, магістрантів і викладачів Чернігівського університету та Глухівського національного університету ім. Олександра Довженка, учні й вчителі військового ліцею м. Глухова Сумської обл., співробітники Інституту археології НАНУ в Києві, Чернігівського обласного історичного музею ім. Василя Гарновського, Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та добровольці з

різних областей України. Висловлюємо подяку учням і вчителям військового ліцею Глухова за участь у розкопках Батурина в 2019-20 рр. та сумлінну працю (іл. 2).

Директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін Чернігівського університету, відомий історик модерної України, проф. Олександр Коваленко надає велику допомогу в керівництві, організації й фінансуванню Батуринської експедиції з бюджету Чернігівської обл. та публікації її напрацювань. Він щороку відряджує до неї студентів свого інституту. Спільно з заповідником «Гетьманська столиця» О. Коваленко видає серію збірників академічних статей «Батуринська старовина», матеріалів конференцій «Батуринські читання» та писемні джерела з цієї теми.³

Ю. Ситий був заступником першого керівника розкопок у Батурині, св. п. д-р Володимира Коваленка, від їхнього початку 1995 р. Ю. Ситий є провідним дослідником матеріальної культури міста та головним автором детальних звітів про усі сезони його розкопок. Він готує монографію, що підсумує археологічне вивчення Батурина протягом 24 років. Учениця Ю. Ситого, д-р Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) понад 10 років керує окремими розкопками у Батурині та є співавторкою багатьох його статей. Старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського університету Олександр Терещенко також керує локальними розкопками і досліджує церковну архітектуру та знахідки озброєння гетьманської столиці.⁴

Завідувач науково-дослідним відділом Національного заповідника «Глухів» мгр Юрій Коваленко очолює групу учасників Бату-

Іл. 4. Аверс і реверс срібного півторака короля Сигізмунда III 1623 р. (нагорі) та мідяного соліду короля Яна II Казимира 1664 р., карбованих у Польщі. Розкопки Батурина 2018 р. Фото Ю. Ситого.

Іл. 5. Плян-реконструкція Батурина 1625-32 рр.:
1. Замок; 2. Микільська церква.
(Олександр Бондар, *Батурина: фортифікації та міська структура*, Чернігів, 2019, с. 16).

ціями з В. Мезенцевим та Ю. Ситим, підготував комп'ютерні графічні й ліпні реконструкції фрагментованих орнаментальних і гербових пічних кахлів, знайдених на садибах Івана Мазепи й Пилипа Орлика у 2018-20 рр., та більшість ілюстрацій цієї праці. Дослідник фортець Лівобережної України, головний спеціаліст Управління культури і туризму Чернігівської міської ради, археолог д-р Олександр Бондар художньо відтворив вигляди укріпленого Батурина XVII – початку XVIII ст. Ілюстрації цих авторів 2019-20 рр. надруковано тут уперше (іл. 5-7, 11, 12, 20-22, 26-35, 38).

Іл. 8. Польський коштовний посріблений бронзовий пояс 1610-30-х рр., знайдений на південному посаді 1997 р. Музей археології Батурина. Знімки А. Конопацького.

ринської експедиції з того міста (іл. 2). Він проводить археологічні розвідки в Батурині з застосуванням американських потужних металодетекторів, ефективно виявляє залишки споруд, поховання та артефакти і консультує авторів про свої знахідки. Разом з В. Мезенцевим і Ю. Ситим Ю. Коваленко опублікував чотири ілюстровані оглядові статті про розкопки міста 2016-19 рр. англійською мовою у збірках наукових праць Глухівського заповідника.⁵

Член Батуринської експедиції, історик і художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консульта-

Іл. 6. Польський замок у Батурині за описом міста 1654 р. Реконструкція О. Бондаря 2020 р.

Екс-директор КІУСу проф. Зенон Когут заснував там українсько-канадський Батуринський проєкт 2001 р. і успішно керував ним 15 років. Він лишається консультантом з історії й культури ранньомодерного Батурина, гетьманської держави та її ліквідації Російською імперією, козацької еліти і правління гетьмана-князя України Мазепи. З. Когут залучає матеріали розкопок Мазепиної столиці до своїх досліджень національної та політичної свідомості українців Нового часу.⁶ Він є співавтором дев'яти вищезгаданих буклетів, підсумкових статей про Батуринський проєкт і численних повідомлень про нові розкопки міста в українсько-канадській пресі.⁷ На інтернет-сайті КІУСу З. Когут створив веб-сторінку зі своїм описом проєкту англійською мовою та усіма брошурами про історико-археологічні студії гетьманської столиці у форматі ПДФ.⁸ Комп'ютерним дизайнером цього вебсайту є координатор досліджень КІУСу Олександр Панкєєв.

Знаний канадський історик Київської Русі, колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій проф. Мартін Дімнік бере участь у вивченні Батурина княжої доби та публікації звітів про його розкопки англійською мовою у щорічних бюлетенях Оттавського університету.⁹ Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і виконавчим директором Батуринського проєкту в Ка-

наді, відповідальним за його фінансування, видання, публічні лекції та рекламу в Північній Америці. Координує співпрацю канадських і українських дослідників гетьманської столиці. В академічних і науково-популярних публікаціях англійською та українською мовами у Канаді, США й Україні, а також в інтернетній мережі В. Мезенцев висвітлює досягнення розкопок у Батурині з фото, комп'ютерними реконструкціями та первинною інтерпретацією кращих археологічних знахідок.¹⁰ Його спеціалізовані статті присвячені вивченню й відтворенню вигляду зруйнованих церков і палаців Мазепиної столиці та їхнього багатого керамічного оздоблення і впливам на них ренесансної та барокової архітектури й мистецтва Італії та Центральної Європи.¹¹

В ході підготовки цього буклету В. Мезенцева консультували авторитетний фахівець з геральдики і сфрагістики ранньомодерної України й Речі Посполитої д-р Олег Однороженко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ), провідна дослідниця українських пічних кахлів, старша наукова співробітниця Інституту археології НАНУ д-р Лариса Виноградська, відома мазеполог, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ д-р Ольга Ковалевська і знавець історії та культури козацької доби й старого Батурина історик Сергій Павленко (Чернігів). Щиро дякуємо тим вченим за наукові контакти, фахові зауваження та обмін новими публікаціями.

Автори також дякують Зоні

Іл. 9. Коронний канцлер Речі Посполитої Єжи Оссолінський, претендент на володіння Батурином у 1630-х рр. Портрет з Інтернету.

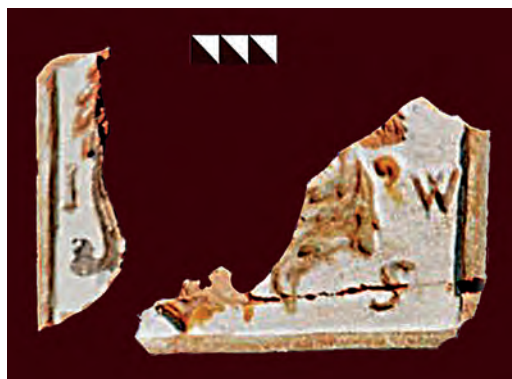
Іл. 7. Уявний вигляд замиського монастиря за описом Батурина 1654 р. Малюнок О. Бондаря 2019 р.

Кейван (Оттава) за дозвіл передрукувати у цьому буклеті портрет Івана Мазепи відомого українсько-канадського художника і мистецтвознавця Івана Кейвана з Едмонтону (іл. 13). Вона розмістила галерію творів її батька в Інтернеті (Ivankeywan.com).

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» всебічно сприяє проведенню розкопок у Батурині та оприлюдненню їхніх здобутків. У його сучасному Музеї археології зберігається, реставрується й демонструється понад 500 оригінальних експонатів, більшість з яких становлять знахідки нашої експедиції. Генеральна директорка мгр Наталя Реброва, вчена секретарка мгр Наталя Саенко, завідувач відділом археології Андрій Батюк та співробітниця заповідника Каріна Солдатова, Тетяна Кербут і Оксана Ломко співпрацюють з членами експедиції, поширюють в Україні наші канадські публікації, оперативно пересилають потрібні світлини, статті та інформації з Батурина, надають наукові консультації.

2019 р. заповідник і Чернігівський університет організували у місті XVI міжнародню наукову конференцію «Батуринські читання». Її доповіді, присвячені роз-

Іл. 10. Фрагменти керамічної полив'яної геральдичної пічної кахлі з монограмою першої половини 17 ст., привезеної з Великого князівства Литовського. Розкопки Батурина 2004 р. Фото В. Мезенцева.

Іл. 11. Плян-схема фортеці з цитаделлю, посадів та замських маєтків Батурина до зруйнування 1708 р.
Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2020 р.

Іл. 13. Гетьман-князь України Іван Мазепа.
Гравюра Івана Кейвана (Едмонтон), 1959 р.
Надруковано за дозволом Зоні Кейван.

вою Батурина XVII-XVIII ст. й Гетьманщини, готуються до друку в наступному випуску збірника академічних праць серії «Батуринська старовина».

Останні роки кількість відвідувачів музеїв і пам'яток архітектури Батурина все більш зростала. За 2019 р. вона майже досягла 200 тис. туристів з України та з-за кордону. З них понад чверть складає учнівська молодь. Тогоріч Музей археології міста оглянуло 36,033 особи, серед яких 6,548 школярів і студентів.

2019 р. Батурин відвідав знаний канадський візантолог проф. Антоні Літлвуд з університету Західного Онтаріо, котрий цікавиться цивілізацією Руси-України. Він високо оцінює артефакти з наших розкопок у місцевому Музеї археології, масштабні реконструкції цитаделі й гетьманських палаців та науковий рівень працівників і екскурсій англійською мовою в Батуринському заповіднику (іл. 14). Цей професор опублікував свої позитивні враження у виданні Оттавського університету, де заохотив західних вчених подорожувати до Батурина, ознайомитись з його музеями старожитностей, археологічними знахідками і архітектурними пам'ятками.¹²

БАТУРИН ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, 1625-1648 рр.

Археологічні дослідження встановили, що княжий Батурин виник в XI ст. як невелика фортеця на високому

Іл. 12. Уявна панорама Мазепиної столиці з боку Сейму. Малюнок О. Бондаря, 2020 р.

березі р. Сейм. За Ю. Ситим, монгольські орди зруйнували її 1239 р. та остаточно знищили це місто у 1275 р. Розкопки 2020 р. поблизу палацу Кирила Розумовського показали, що поселення на тій околиці старого Батурина ще жевріло в другій половині XIII ст. Однак з того часу основна територія міста лишалась незаселеною до початку XVII ст.

У 1618-48 рр. Чернігово-Сіверщина входила до складу Речі Посполитої. Тоді українці з Дніпровського Правобережжя, Волині й Поділля, а також поляки, литовці та білоруси активно переселялись на ці землі в середовище місцевої української людності. Прибульці будували нові й поновлювали там середньовічні фортеці та замки. 1619 р. польський король Сигізмунд III Ваза призначив сина Владислава розпорядником Чернігово-Сіверщини. Через чотири роки королевич

видав привілей на заселення території Батурина. 1625 р. Сигізмунд III наказав коронним урядникам спорудити там замок площею 1.3 га на місці городища княжого часу (іл. 5, 6). Він став важливим колонізаційним і військово-адміністративним центром поблизу кордону польсько-литовської держави з Московією.¹³

1632 р. московське військо уперше захопило й спалило ще слабо укріплений Батурин.¹⁴ Через два роки новгород-сіверський староста Олександр Пясочинський відбудував там замок і знову заселив спустошене місто. Між 1634 р. і 1648 р. королівська адміністрація та магнати спорудили прилеглу до замку фортецю, площею 26.4 га, одну з найбільших у Лівобережній Україні. В попередньому буклеті автори детально розглянули українське і польське походження та аналогії конструкцій, етапи будівництва, ремонти

Іл. 14. Цитадель батуринської фортеці XVII ст., реконструйована 2008 р. на базі археологічних досліджень. Аерофото з архіву заповідника «Гетьманська столиця». Світлина напільних укріплень Ольги Сергієнко (Батурин).

Іл. 15. Гармаш з мортирою Мазепиного часу. Художник Сергій Васильківський, 1900 р. (З української старовини: Альбом, ред. Н. Д. Прибега, Київ, 1991, іл. 8).

й модернізації дерево-земляних укріплень замку-ци-таделі та фортеці Батурина XVII ст., надрукували їхні пляни й графічні реконструкції¹⁵ (іл. 6, 11, 12, 14).

Археологічні дослідження показали, що у 1620-40-х рр. на південний схід від фортеці вздовж високого берега Сейму та у його заплаві, на подолі, почали формуватись неукріплені торгово-ремісничі посади. В той час на південно-східній околиці, Гончарівці, селились гончарі, що обумовило її назву¹⁶ (іл. 5, 11). Польські та російські документи представляють Ба-турин значним комерційним центром Чернігівського воєводства, де влаштовували ярмарки й збирали мито з торговців. Батуринські купці отримали від королів-ських властей привілей на звільнення від податків на усіх сухопутних і водних шляхах.¹⁷

Монетні та інші археологічні знахідки свідчать про контакти Батурина польського часу з Заходом. 1996 р. на його цитаделі знайшли великий срібний

талер, карбований у м. Базелі в Швейцарії 1622 р.¹⁸ (іл. 3). У різних частинах старого міста часто знаходили срібні та білонові польсько-литовські соліди й швед-сько-лівонські шилінги і драйпелькери першої поло-вини XVII ст.¹⁹ Зокрема, під час розкопок 2018 р. на північно-західньому посаді виявили срібний півторак («чех») Сигізмунда III, карбований у м. Бидгощі в Польщі 1623 р. (іл. 4). Визначення й датування монет провів Ю. Коваленко.

У 1997 р. на південь від фортеці знайшли кош-товний посріблений бронзовий наборний пояс з одним відламаним кінцем (іл. 8). Очевидно, його виготовили у Речі Посполитій на замовлення. На пряжці зберігся рельєф короля у броні на коні. Над вершником рука з-під хмар тримає корону.²⁰ На думку О. Терещенка, стилістично й сюжетно це зображення близьке до тріумфальних мотивів, поширених у польському офі-ційному мистецтві 1610-30-х рр. Пояс міг первісно належати вельможному господареві чи офіцерові залоги Батурина того часу. Важко вгадати чому і коли пояс був пошкоджений та втрачений.

2004 р. у цитаделі виявили три бічні уламки ке-рамічної полив'яної поліхромної пічної кахлі з фраг-ментами рельєфного зображення у центрі, ймовірно, щита з наметом, оточеного п'ятьма латинськими лі-терами: I, P, Z, S, W (іл. 10). Ю. Ситий та Л. Мироненко вважають, що на кахлі був зображений герб з абре-віятурою імени й титулу його власника. На жаль, по-шкодження плитки не дозволяє їх ідентифікувати. Дослідники датують цю кахлю першою половиною XVII ст. і вважають, що її привезли з Великого кня-зівства Литовського.²¹ Вона могла прикрашати грубу магнатських покоїв батуринського замку.

Після його відбудови й заселення знову в 1634 р. та піднесення значення міста О. Пясочинський, ко-ронний канцлер Єжи Оссолінський, київський воєвода Адам Кисіль, князь Ярема Вишневецький та інші впливові високопосадовці й землевласники Речі По-сполитої збройно і дипломатично боролись за володіння Батурином (іл. 9). Він потерпав від їхніх усобиць і свавілля.

У 1635-48 рр. в замку («дворі панському») знахо-дилися резиденції польських магнатів Любомирських та Калиновських, котрі володіли Батуринською і Ко-нотопською волостями й величезними латифундіями в Україні.²² За археологічними даними і описом Ба-турина 1654 р., гострокіл з ровом розділяв подвір'я замку на дві частини, де могли окремо розташовуватись їхні рублені маєтки. Вірогідно, там також містились

дерев'яні управи королівських урядників, приміщення для слуг та 100-200 жовнів і козаків гарнізону, інші службові й господарчі споруди (іл. 6). Рештки будівель і укріплень польського замку частково розкопали у 1996-97 рр. та 2001-08 рр.

Розкопки 2006 р. й 2008 р. виявили там залишки десяти заглиблених у ґрунт дерев'яних рядових жител з печами, викопаними підбоям у глиняних материкових стінках.²³ Котлован житла з подібною підбійною піччю розкопали 2015 р. на колишній фортеці.²⁴

Іл. 16. Німі свідки гетьманської слави. Художник Іван Рашевський, 1894 р. (Чернігівський художній музей: Альбом, авт.-упоряд. В. М. Величко, Київ, 1988, с. 54, іл. 41).

Іл. 17. Гетьман Данило Апостол. Портрет з Інтернету.

Традиційні глинобитні печі хат місцевого населення Батурина і Лівобережного Полісся Нового часу мали відмінну конструкцію. Тому Ю. Ситий вважає, що розкопані житла з підбійними печами належали польсько-литовським колоністам, можливо, жовнірам залоги чи панським слугам, котрі головно мешкали на замку в другій чверті XVII ст.

В. Мезенцев та Ю. Ситий гадають, що на замковому подвір'ї тоді стояв костьол. У цій привілейованій найбільш захищеній частині міста зосереджувалась католицька польсько-литовська верхівка, її обслуга й охорона. Напевно, костьол був дерев'яним, як усі споруди та укріплення замку. В Чернігівському воєводстві, зазвичай, будували дерев'яні католицькі храми.²⁵ Мабуть, тому в ході розкопок на замку Батурина не вдалось знайти залишків костьолу так само, як і повністю зітлілих зрубних резиденцій магнатів та православних церков козацької доби (1648-1708 рр.). Однак археологічні дослідження цвинтаря XVII – початку XVIII ст. у північній частині подвір'я замку виявили кілька поховань його нижнього горизонту, котрі Ю. Ситий відніс до польсько-литовського періоду (1625-48 рр.).²⁶

Імовірно, ці найдавніші могили належали до кладовища здогаданого костьолу. Він міг знаходитись на місці пізнішої православної церкви замку чи десь поруч розкопаного цвинтаря на північній ділянці замкового подвір'я. У 2008 р. там побудували репліку

Іл. 18. Розкопки залишків цегляних стін і сходинок підземного коридору початку XVIII ст. на садибі Мазепи (до 1700 р.) на околиці Батурина Гончарівка у 2019 р. Фото Ю. Ситого.

дерев'яної Воскресенської церкви 1699 р., яку фундував Мазепа (іл. 14). Напевно, католицьку катедру зруйнували під час антипольського повстання козаків у Батурині 1648 р. на початку Української національної революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.). Археологи виявили шар вугілля й попелу від пожежі дерев'яних споруд замку-цитаделі, що пов'язують з її захопленням повсталими того року.

Пrawdopodobно, тому жодний храм не згадано на «дворі панському» в описі Батурина 1654 р. На той час православної церкви там ще не звели. Відповідно, здогадний костюл не зображено на графічній реконструкції польського замку О. Бондаря, яка базована на цьому описі (іл. 6). Там названі тільки існуючі після повстання 1648 р. православні дерев'яні церкви: св. Миколи-Чудотворця на фортеці та Успенський і Троїцький храми у безіменному монастирі в замській слободі²⁷ (іл. 5-7). Вірогідно, за польського правління на фортеці, посадах та слободах Батурина переважно мешкало православне українське населення. Там воно й заснувало названі парафіяльну церкву з кладовищем і монастир.

Ю. Ситий допускає, що якась кількість польсько-литовських католиків та покатоличених українців населяла також фортецю Батурина у 1630-40-х рр. до війни Хмельницького. Як вже згадувалось, там розкопали рештки житла з підбійною піччю польського зразка. На цвинтарі дерев'яного храму, що передував зруйнованому мурованому соборові Живоначальної Трійці Мазепиною часу, наша експедиція ексгумувала чимало поховань польського періоду. Їхній обряд та супроводжуючий інвентар загалом не відрізняється

від поховань наступної козацької доби. Серед них тільки виділяється незвичайне багате поховання дівчини другої чверті XVII ст. Збереглись мережана стрічка-вінець, перевита срібними дротиками, фрагменти шовкової тканини, гаптованої зображеннями квітів, від її головного убору та паска з брунатної тканини, вишиваного срібними нитками й бісером.²⁸ Ці рештки пов'язують з польськими жіночим вбранням і поховальною традицією того часу. Матеріальна культура Батурина польсько-литовського періоду вимагає більш поглибленого дослідження, узагальнення наявних археологічних, писемних та фізико-антропологічних даних і їхнього співставлення з аналогіями у Речі Посполитій.

Обстеження черепів з розкопаних археологами могил XVII-XVIII ст., здебільше з кладовища Троїцького собору на фортеці, проведені спеціалістом з фізичної антропології мгр Юрієм Долженком (відділ біоархеології Інституту археології НАНУ), дозволили йому заключити, що основне населення ранньомодерного Батурина належало до корінної людности Чернігово-Сіверщини (центральноукраїнського країнологічного типу). Однак він виявив там також поховання меншин: поляків, білорусів та балтів, вихідців з Польщі, Великого князівства Литовського та Лівонії (сучасної Латвії), окрім татар чи інших тюркських степовиків.²⁹

Тому В. Мезенцев і Ю. Ситий не виключають, що на фортеці існував дерев'яний костюл (чи каплиця) католицької громади Батурина за польського панування, який ще не локалізовано. Але усі католицькі установи замку і фортеці не пережили Хмельниччини. На час описання міста у 1654 р. їх там вже не було.

Іл. 19. Розчистка арочної ніші стіни коридору в 2020 р. Світлина Л. Мироненко.

Знавець Чернігово-Сіверщини польської доби проф. Петро Кулаковський (Національний університет «Острозька академія») твердить, що більшість тодішніх місцевих мешканців цих земель та переселенців туди, включно зі шляхтою, з Правобережжя, Західньої України і Білорусі були православними. Річпосполитські владці та землеволодільці дозволяли їм будувати церкви й монастирі та правити Службу Божу східнього обряду в 1630-40-х рр.

В той же час, за сприянням королівських властей і магнатів, римо-католицька та уніятська Церква поширили місію на ці східні креси Корони. Домініканці, єзуїти і василіяни заснували тоді костьоли, кляштори та колегіями у Чернігові, Ніжині, Новгород-Сіверському й Сосниці. Королівські посадовці та багаті землевласники щедро надавали на їхнє утримання земельні посесії та привілеї на Чернігівщині в 1620-40-х рр.³⁰

Є підстави гадати, що католицька Церква діяла також у Батурині й мала земельні володіння в тому краї. На користь цього відзначимо, що згаданий вище новгород-сіверський староста О. Пясочинський, котрий відбудував батуринський замок після російського нападу 1632 р., активно підтримував колегії і місії єзуїтів у Новгороді-Сіверському й Сосниці, жалував їм села, землі та маєтності у 1630-40-х рр.³¹

За 17 км від Батурина існує село Ксендзівка (Ксензівка, Ксьондзівка), засноване 1619 р. У 2016 р. його перейменували на с. Поліське Коропського р-ну Чернігівської обл.³² В. Мезенцев припускає, що, за первинною назвою, це село було посілістю польського

ксьондза зі здогадного костюлу чи костюлів Батурина. Його думку прийняв дослідник топоніміки Чернігово-Сіверщини С. Павленко.

Переможна національно-визвольна війна українського народу завершилась встановленням гетьманської держави. 1648 р. повсталі козаки й селяни захопили замок і фортецю Батурина та скинули владу польських зверхників. Однак укріплення там вціліли й стояли ще у 1654 р. Аналіза хронології поховань цвинтарів і демографічного розвитку міста у XVII-XVIII ст., проведена Ю. Ситим, не виявила зменшення його людності під час війни Хмельницького. Лише слобода гончарів на Гончарівці припинила існування у середині XVII ст.³³

За археологічними і писемними джерелами, частина польсько-литовських колоністів, включно з шляхтою, пережила ту війну й залишилась у Батурині. Вони були чи стали православними та згодом асимілювались українським населенням. Чимало річпосполитських шляхтичів Чернігівщини увійшло до козацької офіцерської кляси і помітно збагатило й вестернізувало її культуру. Наприклад, у Чернігівському козацькому полку шляхтичі становили 13.5 відсотка.³⁴

ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ ДО РОЗОРЕННЯ 1708 р.

У складі козацької держави, Гетьманщини, Батурин почав інтенсивно розвиватись. В 1650-60-х рр. він став одним з великих і добре укріплених міст України

Іл. 20. Керамічні полив'яні поліхромні лицьові кахлі з печей палацу Мазепи на Гончарівці, знайдені серед решток підземного коридору 2019 р. Гіпотетичні реконструкції техніками комп'ютерного фотоколажу й графіки С. Дмитрієнка, 2020 р. Знімки кахлів Ю. Ситого.

з муніципальним самоврядуванням, центром Батуринської козацької сотні.

1669 р. рада старшини з гетьманом Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним, 1669-72 рр.) постановила перенести його головний осідок з м. Гадяча на Полтавщині до Батурина. Він спорудив у замку-цитаделі свою велику одноповерхову дерев'яну резиденцію, муровану державну скарбницю та, вірогідно, зрубну замкову церкву, що передувала Воскресенському храмові Мазепи, в північній частині подвір'я цитаделі. Коло церкви був цвинтар, де ховали, правдоподібно, мешканців замку з оточення гетьмана. Як згадувалось вище, кладовище на тому місці заснували ще за польського панування. Археологи розкопали там 123 поховання XVII – початку XVIII ст, залишки гетьманської палати та відкрили потаємний підземний хід, котрий, згодом, починався від замкової церкви і виводив на схил високого берега Сейму.³⁵

В. Мезенцев, С. Павленко та О. Бондар вважають, що наступний гетьман Іван Самойлович (1672-87 рр.) найбільше спричинився до посилення й модернізації цитаделі та фортеці з застосуванням фланкуючих башт з ранньомодерної фортифікації Заходу.³⁶ 2008 р. архітекти-реставратори корпорації «Укрреставрація» на основі археологічних даних і тогочасних аналогій відбудували у натурі репліку дерево-земляних укріплень цитаделі Батурина з цегляними гетьманськими резиденцією й скарбницею та рубленою Воскресенською церквою кінця XVII ст. на її подвір'ї (іл. 14).

Понад два десятиліття гетьманування можновладного і мудрого Івана Мазепи (1687-1709 рр.) було золотою добою козацької держави та її столиці (іл. 11-13). Видатний українсько-американський історик Гетьманщини проф. Олександр Оглоблин назвав пе-

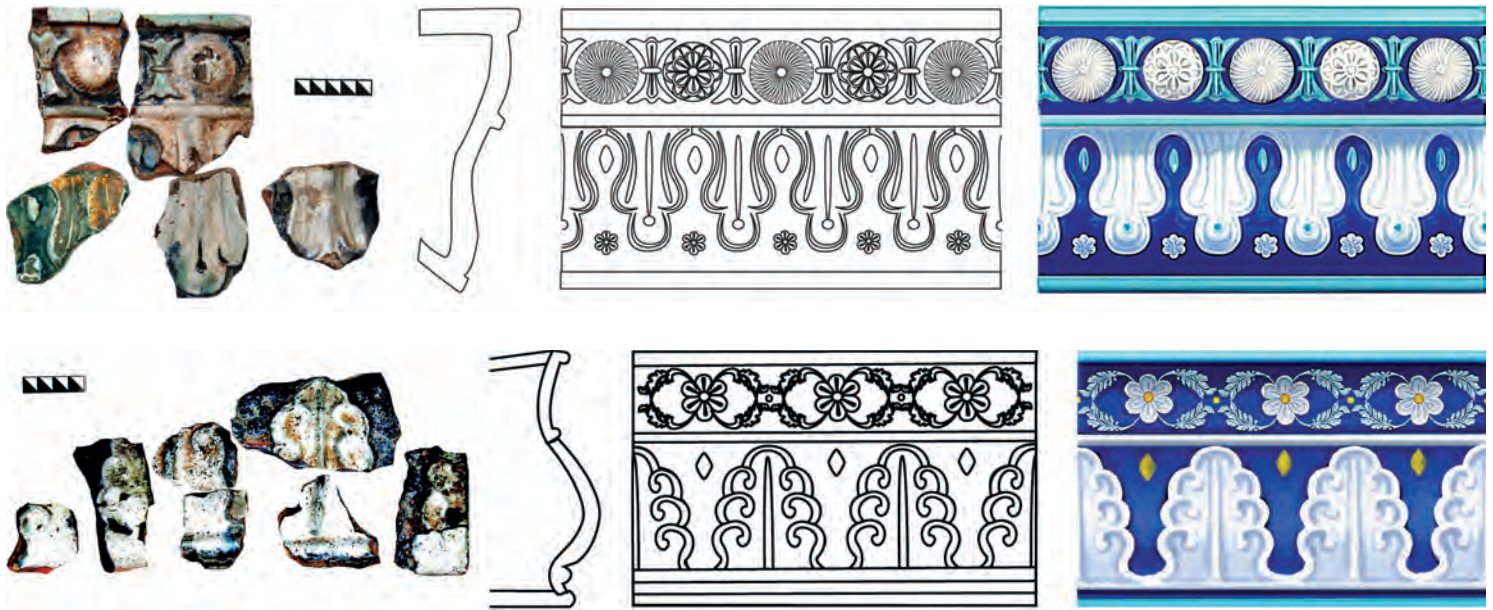
ріод його правління «Мазепинським ренесансом».³⁷

Цей просвічений і авторитетний володар підніс міжнародній імідж і визнання Батурина та козацької України у Західній Європі. Наприклад, 1706 р. перший королівський географ Франції Гійом Деліль у Парижі видав мапу Московської держави, де позначено Батурин як столицю «України Країни Козаків» (*Ukraine pays des Cosaques*). Її неодноразово передруковували у всесвітніх атласах у Франції та Голляндії в 1730-40-х рр. Популярна в Європі картографічна фірма Вісшерів (Піскаторів) в Амстердамі 1712 р. опублікувала мапу «Україна Країна Козаків» (*Ukraine Pays de Cosaques*), де вказано її головне місто «Батурин Козацька Столиця» (*Baturin Capitale de Cosaques*).³⁸

За документом 1690 р., Мазепа влаштовував у Батурині з'їзди козацької старшини, міських урядників та усього поспільства Гетьманщини. Там обговорювали норми податків з підданих до державної скарбниці, надавали привілеї міщанам і козакам, вирішували різні господарчі справи.³⁹ Літопис Самійла Величка під 1700 р. також повідомляє про традиційні з'їзди полковників та усієї старшини у гетьманській столиці

Іл. 21. Фрагменти карнизних і коронкових глянзованих різнобарвних кахлів з розкопок коридору в 2019 р. Комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка, 2020 р.

Іл. 22. Полів'яні поліхромні карнизні профільовані кахлі, знайдені на залишках коридору 2019 р. Гіпотетичні реконструкції, комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2020 р.

на Великдень, де святкували й призначали на уряди генеральних старшин. Того року Мазепа приймав учасників старшинського з'їзду в новозбудованому «столовому гетьманському домі на Гончарівці»⁴⁰ (іл. 23).

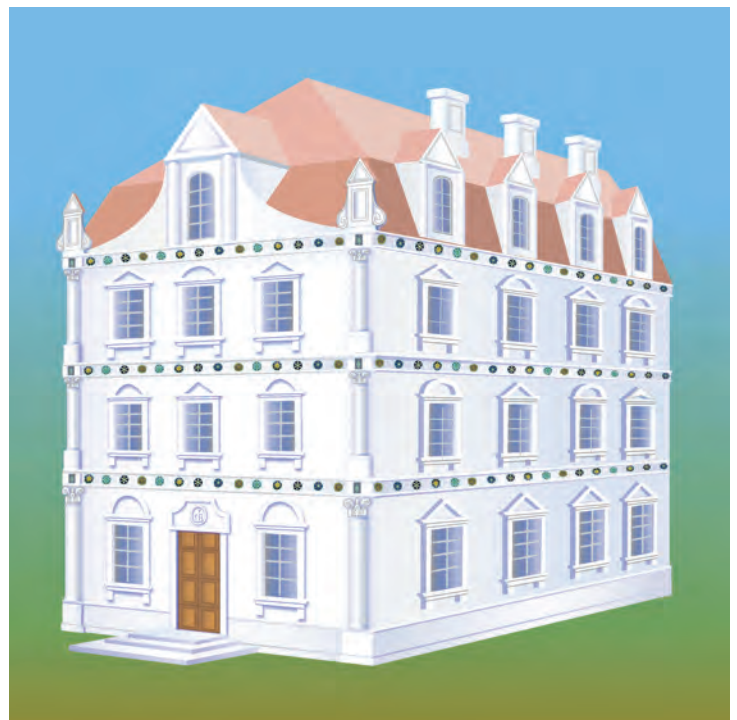
Мазепа вважається одним з найбагатших людей Східної Європи. Він був найщедрішим меценатом і патроном православної Церкви, освіти, науки, культури, ремесла, архітектури та мистецтва в Україні. Опікувався навчальними закладами Гетьманщини, за свій рахунок будував кампуси, храми й дзвіниці Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму.

Документ 1708 р. згадує маловідому «школу Свято-Микільську Батуринську», де навчали, зокрема, писемности.⁴¹ Ю. Ситий припускає, що вона знаходилась при дерев'яній церкві св. Миколи на фортеці, відомій з опису Батурина 1654 р., чи при одноіменному мурованому храмі, фундованому Мазепою. Однак на його час ця дерев'яна церква навряд чи збереглась і, радше, передувала цегляній, яку не встигли добудувати до розорення гетьманської столиці 1708 р. На думку В. Мезенцева, за Мазепи названа школа існувала при замському Микільському Крупицько-Батуринському монастирі.

Найбільше власних коштів цей керманич витратив на будівництво, реконструкції й оздоблення православних храмів і монастирів в Україні, Речі Посполитій та Османській імперії. Мазепа спорудив 43 церкви у козацькій державі, з них п'ять – у своїй столиці⁴² (іл.

11, 12, 14). Гетьман також спричинився до спорудження величних мурів Києво-Печерської лаври та навколишньої потужної твердині, зводив порубіжні фортеці на Запоріжжі для захисту українських земель від татарських і турецьких набігів. Однак, через свої численні коштовні будівельні проєкти й нескінченні

Іл. 23. Мурований палац Мазепи на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2016 р.

Іл. 24. Гетьман Пилип Орлик. Художниця Наталя Павлусенко (Київ). Публікується за дозволом автора.

військові походи, Мазепа нехтував поновленням, підсиленням і модернізацією фортеці Батурина, занепалої після її останнього відомого ремонту 1692 р. О. Бондар та В. Мезенцев вважають застарілість і занедбаність дерево-земляних міських укріплень XVII ст. одною з причин захоплення гетьманської столиці⁴³ (іл. 14).

Усім відомий історичний вибір Мазеви. 29 жовтня 1708 р. він з найближчими генеральними старшинами і полковниками та невеликим військом з'єднався з армією шведського короля Карла XII під м. Новгород-Сіверським на Чернігівщині. У союзі зі Швецією гетьман підняв повстання за перетворення України на самостійне князівство, непідвладне Москві. Проте шведсько-українське військо не встигло прийти вчасно до Батурина, опорної бази того повстання.

За відсутності Мазеви з союзниками, його столицю обложило 30-тисячне російське військо. Воно учтверо переважало залогу міста, що нараховувала 7.5-8 тис. козаків, гармашів і сердюків гетьманської гвардії (іл.

15). 1 листопада батуринська фортеця вдало відбила кілька штурмів московських вояків, які зазнали тяжких втрат. Але вночі 2 листопада 1708 р. нападники атакували твердиню з двох боків і прорвали оборону. Деякі писемні джерела й народні перекази стверджують, що ворогові допоміг зрадник, наказний прилуцький полковник Іван Ніс. Останні версії взяття фортеці Батурина С. Павленка та О. Бондаря описані у нашому попередньому буклеті.⁴⁴

Переможці пограбували й дотла спалили місто з околицями, жорстоко закатували полонених військовиків і міських урядників та поголовно вибили усе цивільне населення, разом 11-14 тис. батуринців.⁴⁵ Так виконали волю царя Петра I знищити навіки Мазепину столицю за непокору й збройний спротив царській владі, задля залякання повсталого гетьмана і його прибічників та придушення антимосковського виступу в Україні вогнем і мечем.

Провідний дослідник поховань Батурина XVII-XVIII ст. Ю. Ситий готує важливу працю, де підсумує накопичені за 24 роки численні археологічні свідчення про тотальне зруйнування міста та могили і непоховані рештки жертв каральної акції російського війська у захопленій столиці Гетьманщини. Ці матеріали про Батуринську трагедію 1708 р. будуть оприлюднені у нашому наступному буклеті.

Розгромлена Мазепина столиця лежала у згарищах і пустці 42 роки, заростала деревами й чагарником (іл. 16). Петро I заборонив заселяти та відбудовувати покаране місто. У той період головний осідок гетьманів перенесли до Глухова. Після смерті Петра I гетьман Данило Апостол (1727-34 рр.) писав до російського імператора Петра II та вельмож у Москві з проханням від себе і козацької старшини дозволити повернути столицю Гетьманщини до Батурина, але не отримав відповіді⁴⁶ (іл. 17).

Останньому гетьманові Лівобережної України Кирилові Розумовському (1750-64 рр.) вдалось виклопотати царський дозвіл відбудувати й заселити спустошений Батурин і перенести туди свою резиденцію з Глухова. Після піднесення міста за Розумовського та скасування козацької держави Російською імперією 1764 р. колишня гетьманська столиця поступово занепала. У незалежній Україні Батурин став визначним центром збереження, вивчення, реконструкції та популяризації історико-культурної спадщини столиці Гетьманщини, пізнавального туризму, просвіти й патріотичного виховання молоді.

Іл. 25. Розкопки цегляного фундаменту кахляних печей оселі Орлика (1707-08 рр.) у Батурині в 2018 р. Світлина Ю. Ситого.

РОЗКОПКИ МАЄТКУ МАЗЕПИ. ПІЧНІ КАХЛІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПАЛАЦУ

Перед 1700 р. за 2 км на південний схід від фортеці Батурина на околиці Гончарівка, на місці запусілої слободи гончарів польського періоду, Мазепа спорудив свою головну резиденцію (іл. 11). Після розорення його столиці 1708 р. ця вілла стояла пограбованою і спаленою й ніколи не відновлювалась.

З 1995 р. археологи розкопали залишки її земляних укріплень, гетьманського палацу, садибної церкви, флігеля для гостей («покоєва хата»), куреня для варти та інших будівель. Результати тих дослідів та розгляд фортифікації, архітектури, планування й забудови маєтку Мазепа на Гончарівці з його комп'ютерними і мальованими реконструкціями представлено у наших буклетах 2015-18 рр.⁴⁷

В. Мезенцев і О. Бондар виявили європейські впливи у барокковій архітектурі мурованого триповерхового багатого декорованого палацу гетьмана та конструкції й регулярному плануванні валів з гласисом і бастіонами-барбетами тої садиби, площею біля 9 га (іл. 11, 23). Це був найраніший відомий палацово-парковий оборонний комплекс західнього кшталту в Лівобережній Україні Нового часу.⁴⁸

У 2017-20 рр. археологи відкрили рештки досі невідомих і ще не повністю розкопаних та ідентифікованих цегляних споруд за 19 м на захід від котловану палацу. Там знаходиться овальна у пляні западина, витягнута з заходу на схід, довжиною 13 м, шириною 6 м і глибиною 1.7-2 м. Ю. Ситий вважає, що у її

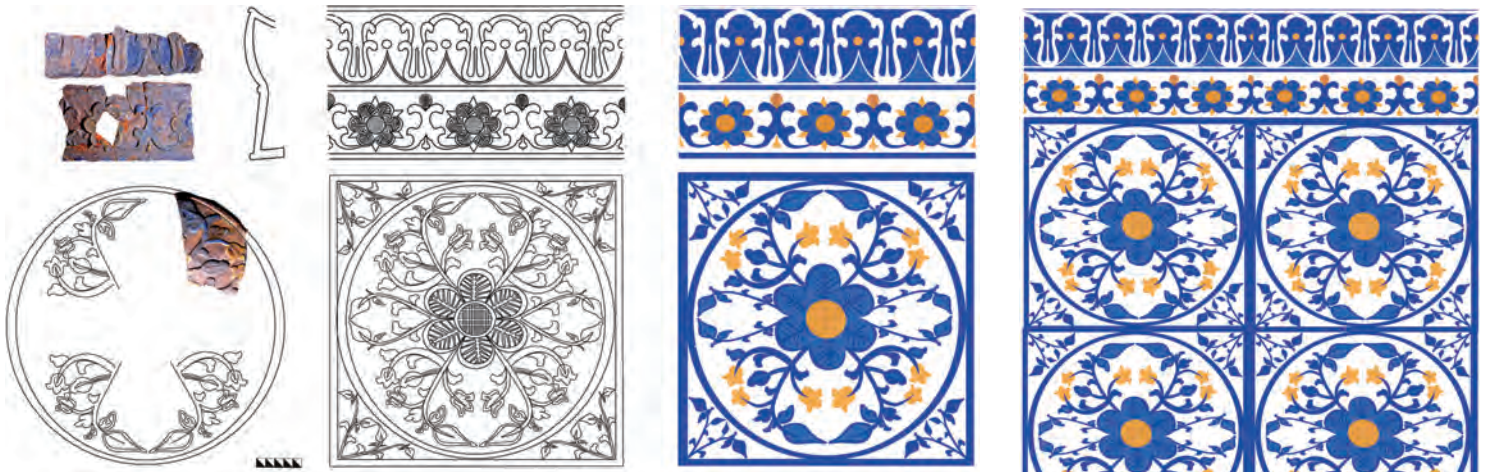
східній найглибшій частині міститься засипаний колодязь того маєтку.

2017 р. за 3.5 м на північний захід від западини розкопали фундамент підквадратної форми у пляні, розміром 2.5 x 2.7 x 0.5 м і заглиблений у культурний шар до материка. Його складено з битої цегли, залитої вапняковим розчином. Ю. Ситий датує споруду кінцем XVII – початком XVIII ст. і припускає, що це була опора перекриття колодязя чи якась конструкція наземної будівлі над западиною.⁴⁹ Подальші археологічні дослідження навколо западини перевірять і уточнять попередні міркування про призначення того фундаменту та його відношення до сусідніх споруд гетьманського двору.

За 6 м на південь від центру западини у 2018-20 рр. частково розкопали котлован розміром 8.5 x 6.5 м і глибиною від сучасної поверхні до 4 м. Цей льох Мазепаїного часу мав цегляні стіни й склепіння, які розібрали у XIX ст.⁵⁰

В 2018-20 рр. на дні западини розкопали залишки двох паралельних цегляних стін підземного коридору з 17 сходинками, що ведуть до здогадного колодязя у її найглибшій східній частині (іл. 18). Коридор, орієнтований з заходу на схід, має ширину назовні біля 4 м. До 2020 р. його розкопали на довжину понад 7 м, але ще не досягли східнього краю.

Керівниця розкопок на Гончарівці Л. Мироненко звітує, що західня частина коридору має внутрішню ширину 2.3 м. Вона відділяється від його східньої глибшої частини виступами на підшві бічних стін з отвором для дверей і порогом в центрі. Ширина де-

Іл. 26. Керамічні глазуровані поліхромні пічні карнизна профільована та лицьова кахлі з розкопок дому Орлика 2019 р. (нагорі), теракотова версія лицьової кахлі (внизу) та верхня частина фасади груби, складеної з таких полив'яних лицьових і карнизних кахлів (справа). Гіпотетичні реконструкції методами фотоколажу й графіки С. Дмитрієнка, 2020 р. Знімки кахлів Ю. Ситого.

Іл. 27. Уламок теракотової поясної пічної кахлі, знайдений на Орликовій господі 2020 р.

рев'яних чи залізних дверей була 1.42 м. Руїни цих цегляних кладок ще з цілим «склепінням» входу до коридору на дні «ями» описали відвідувачі Гончарівки у 1894 р.⁵¹

Східня глибша частина коридору має внутрішню ширину біля 2 м і товщину цегляних стін 1 м, встановлених на материк. Кладки збереглись на висоту 0.65-1.3 м. Південна стінка має три арочні ніші, розмірами 1 x 0.7-0.8 м (іл. 19). Стіни коридору муровані технікою чергування рядів цілої цегли, покладеної ложком і тичком на вапняковому розчині з перев'язкою швів.

Сходи вкопали у матери-

ковій глині та скомбінували з тесаними колодами, кінці яких були закріплені у прямокутних отворах на підшвах бічних стін. Сходи замостили цеглою на розчині, фрагменти якої збереглись *in situ*. Їхня ширина була 40-60 см. Нижча найглибша сходишка коридору, розкопана 2020 р., знаходиться на глибині біля 5 м від сучасної поверхні навколо западини.

За розмірами цегли, Л. Миرونенко відносить спорудження цього підземного тунелю до початку XVIII ст., перед розгромом Батурина 1708 року. Він був пізнішим за палац Мазепи на Гончарівці, який завершили наприкінці 1690-х рр.⁵² Ще не вдалось встановити, чи зруйнували коридор і його наземну споруду 1708 р., як сусідній палац. 2020 р. залишків наземної будівлі над западиною не знайшли. Ю. Коваленко припускає, що ця суперструктура спиралась на масивні стіни підвального коридору. Але досі немає даних судити про її функції, розміри та плян.

За версією Ю. Ситого, похилий коридор як потаємний підземний хід спускався на схід до шахти колодязя Мазепиної садиби і десь з'єднався з вищезгаданим великим мурованим льохом, відкритим на південь від западини. Коридор і льох пережили погром Батурина 1708 р. Землевласники Гончарівки

Залишків наземної будівлі над западиною не знайшли. Ю. Коваленко припускає, що ця суперструктура спиралась на масивні стіни підвального коридору. Але досі немає даних судити про її функції, розміри та плян.

користувались ними як господарчими підвалами ще у XIX ст. Знаменитий український історик Микола Костомаров, котрий відвідав Батурина 1878 р., засвідчив, що тодішній господар Гончарівки розкопував фундаменти й розбирав руїни Мазепиних будівель на цеглу для продажу.⁵³

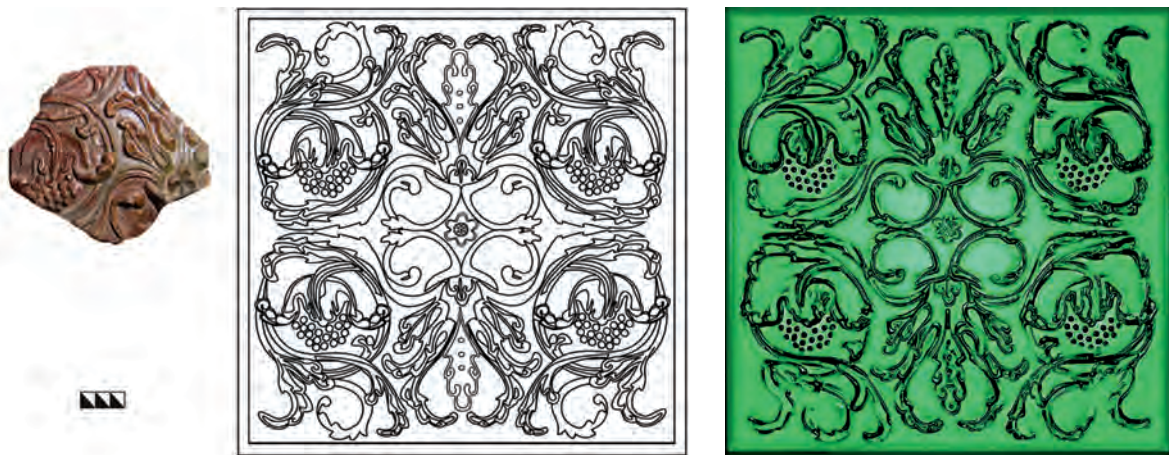
На думку В. Мезенцева, подібні цегляні склепінчасті тунелі зі сходинок, що вели до мурованих господарчих підвалів чи скарбниць, з арочними нішами у бічних стінах, де ставили світильники, збереглись, наприклад, в палаті генерального судді Василя Кочубея кінця XVII ст. у Батурині, кам'яниці гетьмана Павла Полуботка (1722-24 рр.) початку XVIII ст. в м. Любечі Чернігівської обл. та підземеллі втраченого палацу гетьмана Апостола 1720-30-х рр. у с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.⁵⁴ Наступні розкопки решток інтригуючих споруд у западині й навколо неї визначають повні параметри, пляни, конструкції та призначення їхніх підвальних і наземних частин та зв'язок з іншими спорудами Мазепиною двору на Гончарівці.

За 24 роки розкопок у Батурині в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця» зібрано одну з найбільших в Україні колекцій архітектурно-декоративної кераміки. Там зберігається понад 8.5 тис. цілих і фрагментів пічних кахлів XVII-XVIII ст. За орнаментами та сюжетними зображеннями Ю. Ситий виділив 353 типи та їхні варіанти цих деталей.⁵⁵

У 2018-20 рр. в процесі розкопок залишків коридору в западині та льоху на південь від неї знайшли багато уламків вишуканих керамічних пічних кахлів. Найдорожчі з них вкриті соковитою різнобарвною поливою, а дешевші – монохромною зеленою чи позбавлені покриття (теракотові). Вони прикрашені рельєфними майстерними рослинно-квітковими та іноді геометричними орнаментами за стилем українського барокко. Тут опубліковані зразки цих виробів з рослинно-квітковими візерунками, деякі доповнені фі-

гурами полігону і малих ромбів (іл. 20-22). 2019 р. виявили також частини кахлів з зображеннями гербу, можливо, дружини Мазепи Ганни, стилізованого вазону з пагінцями та голівки янгола з розпростертими крилами ренесансної традиції (*putto*).

Проте численні уламки керамічних кахлів і плиток підлог, знайдені в коридорі западини та сусідньому льосі явно не походять з облицювання груб та мощення їхніх суперструктур, а потрапили туди з руїн гетьманського палацу, котрий стояв за 19 м на схід. Дослідники кахлів ранньомодерного Батурина Ю. Ситий та Л. Мироненко твердять, що фрагменти цих деталей, зібрані в западині й тому льосі, належать до типів кахлів, які відомі з розкопок решток палацу і навколишніх споруд садиби Гончарівки.⁵⁶ Вони вважають, що кахлі та інші керамічні оздоби Мазепиною резиденції виготовили не батуринські майстри, а найкращі

Іл. 28. Фрагмент обгорілої кахлі груби покоїв Орлика та гіпотетична реконструкція комп'ютерною графікою цілої лицьової орнаментальної кахлі зеленої глязури С. Дмитрієнка 2020 р.

кахлярі, яких гетьман запросив з Києва. Ці прикраси палацу Гончарівки визнані цінними творами художньої кераміки України рубежу XVII-XVIII ст.⁵⁷ Кахлі того палацу, знайдені раніше, їхні знімки і комп'ютерні й графічні реконструкції з описами представлені в буклетах авторів 2011 р. та 2012 р.⁵⁸ Кахлі Гончарівки й Батурина Нового часу спеціально досліджувались в академічних працях Ю. Ситого, Л. Виноградської, Л. Мироненко, Ірини Штанкіної та Агнії Колупаєвої.⁵⁹

С. Дмитрієнко підготував гіпотетичні реконструкції цілих ошатних поліхромних двох лицьових квадратних та трьох карнизних прямокутних профільованих (одна з вінчаючими коронками) пічних кахлів (іл. 20-22). Їхні уламки знайшли серед решток коридору в западині Гончарівки 2019 р. Рельєфні візерунки й первинні

Іл. 29. Реконструкція цілої обгорілої керамічної полив'яної різнобарвної лицьової кахлі з гербом та ініціалами Орлика 1707-08 рр., комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2018 р. (зверху й справа). Світлини використаних уламків кахлів Ю. Ситого.

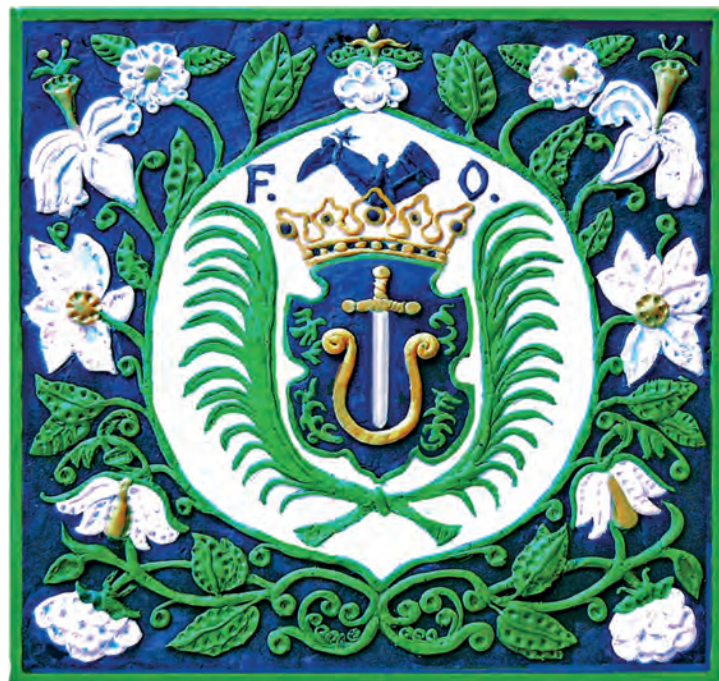
фарби поливи, що часто спеклась чи змінила кольори від пожежі 1708 р., відтворено техніками комп'ютерних фотоколажу і графіки на основі світлин Ю. Ситого фрагментів цих деталей.

Аналіза В. Мезенцевим надрукованих тут рекон-

струкцій показує, що на двох різновидах карнизних кахлів чепурні рослинно-квіткові бароккові мотиви поєднали зі стилізованими елементами клясичного й ранньомодерного архітектурного декору. На одній кахлі верхня частина, відокремлена вузьким валиком,

Іл. 31. Реконструкція цілих теракотової та побіленої лицьових кахлів з гербом та ініціалами Орлика, комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2020 р. (знизу й справа). Знімки використаних фрагментів кахлів Т. Кербут та Ю. Ситого.

Іл. 30. Зменшений муляж кахлі з рельєфною поліхромною геральдичною емблемою Орлика і орнаментальним картушем, виліплений з кольорової полімерної глини С. Дмитрієнком 2019 р.

нагадує фриз антаблементу з чергуванням там круглих розеток двох дизайнів і вигнутих тригліфів. На другій кахлі зверху розташована низка розеток у вигляді квіток з тичинками і заокругленими пелюстками, а знизу – пасок з листям аканту з прожилками (іл. 22).

Ряди масивних керамічних глянзованих барвистих квіткоподібних розеток різних типів розміщувались вздовж фризів антаблементів палацу на Гончарівці та багатьох церков, дзвіниць і монастирських будинків Києва XVII-XVIII ст. (іл. 23). В. Мезенцев детально дослідив походження цього декоративного прийому

з архітектури італійського Відродження і поширення його, імовірно, київськими майстрами переважно в культових мурованих спорудах Центральної України Нового часу.⁶⁰ Він гадає, що запрошені Мазепою з Києва кахлярі, які оформили розетками фризи антаблементів гончарівського палацу, використали у композиціях карнизних пічних кахлів репліки того популярного київського прийому, доповненого стилізованими тригліфами і листям аканту клясицичної традиції. Серед численних кахлів батуринських ремісників XVII-XVIII ст. не зустрічаємо подібної орнаменталії. Тож, реконструйовані кахлі з обличкування грубо пишно прикрашеної головної резиденції Мазепи у Батурині репрезентують провідну школу архітектурної майоліки Києва 1690-х рр.

РЕЗИДЕНЦІЯ ОРЛИКА. РЕКОНСТРУКЦІЯ ОРНАМЕНТАЛЬНИХ І ГЕРАЛЬДИЧНИХ КАХЛІВ

У 2017-20 рр. проводились розкопки залишків оселі генерального писаря Пилипа Орлика на городі садиби по вул. Тараса Шевченка, 13. У XVII-XVIII ст. цю ділянку займав північно-західній посад Батурина Побожівка (іл. 11).

Високоосвічений і обдарований Орлик був головою державної канцелярії (канцлером) Гетьманщини, осо-

Іл. 32. Гіпотетична реконструкція обгорілої керамічної глянзованої лицьової кахлі з гербом і княжою короною Мазепи в оточенні арматури 1707-08 рр., комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2019 р. (нагорі й справа). Світлини використаних уламків кахлів Ю. Ситого та С. Дмитрієнка.

Іл. 34. Відтворена теракотова й побілена лицьова кахля з гербом і княжою короною Мазепи в оточенні арматури. Комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка 2020 р. на основі знімків фрагментів таких кахлів Ю. Ситого та С. Дмитрієнка.

бистим секретарем, найближчим помічником та довірником Мазепи. Йому першому з усіх урядовців і дорадників гетьман відкрив свої секретні зносини з західними супротивниками Московії. Саме Орлик таємно привозив до Мазепиного палацу на Гончарівці посланців польського короля, союзника Швеції, у 1707-08 рр.⁶¹

Іл. 33. Зменшений муляж кахлі з рельєфною князівською геральдичною емблемою Мазепи, оформленою арматурою, зеленої та білої поливи. Виліплено з полімерної глини С. Дмитрієнком 2020 р.

Генеральний писар був при особі Мазепи у шведському війську і віддано служив своєму рейментареві до його смерті у Молдові 1709 р. Старшинська рада

Іл. 35. Гіпотетичні реконструкції цілих теракотової та побіленої лицьових кахлів з рельєфною князівською геральдичною емблемою Мазепи, обрामленою арматурою, комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2020 р.

Іл. 36. Герб Мазепи як князя Священної Римської імперії. (Johann Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. I. 3. III, Nürnberg, 1887, Taf. 186).

там одностайно обрала Орлика наступним гетьманом (1710-42 рр.). Цей очільник українського уряду в екзилі все життя обстоював козацькі вольности й самоврядування, прагнув незалежності і конституційного устрою Україні, домагався її політичної та військової протекції від правителів Швеції, Франції, Речі Посполитої та Туреччини (іл. 24).

За Ю. Ситим, розкопки решток резиденції Орлика показали, що він спорудив і опорядив її не за місцевою традицією, а на кшталт домобудівництва Литви, де народився й навчався до вступу до Києво-Могилянської академії. Його домівка не мала підкліту (цокольного поверху), типового для жител середньовічної та ранньомодерної України. Це була велика заможна зрубна одноповерхова хата на кілька кімнат початку XVIII ст., яку спалили під час розгрому Батурина 1708 р. Ю. Ситий також відзначив, що керамічні лицьові підквадратні кахлі груб покоїв Орлика, близько 30 см завдовжки, є більші й товстіші, ніж рядові квадратні кахлі Батурина і України кінця XVII –

початку XVIII ст., довжиною, зазвичай, 20-25 см (іл. 26-35).

У 2017-18 рр. на місці його житла розкопали два паралельні фундаменти, муровані з битої цегли на вапняковому розчині та заглиблені у материк на 20 см (іл. 25). Розмір кожного поздовжнього фундаменту 4.2 x 0.6 x 0.6 м, а ширина споруди назовні 2.1 м. Вони з'єднувались трьома поперечними короткими фундаментами, шириною 1 м. Ю. Ситий визначив їх як підмурки двох дорогих цегляних кахляних печей, що опалювали суміжні мешкальні кімнати. Габарити фундаментів кожної груби біля 2 x 2 м. Їх розділяла дерев'яна стіна, зітлілі стовпи й канавки від брусів якої виявили археологи.⁶² Бічні фасади печей чи одної з них були побілені вапном, очевидно, як і стіни хати Орлика.

У 2018-20 рр. поблизу та поверх фундаментів груб його оселі знайшли розвали фрагментів керамічних кахлів. Частина з них прикрашена вибагливими рельєфними рослинно-квітковими орнаментами у стилі українського барокко й розписана синьою, жовтою та білою поливою. На більшості плиток емаль обгоріла, ошлакувалась і змінила первісні кольори.⁶³ Разом з вигорілими дерев'яними стовпами конструкції й численними вугликами у заповненні житла це засвідчує спалення резиденції Орлика у 1708 р. Там виявлено також уламки скромніших кахлів монохромної глазурі та найдешевших теракотових (без емалі) з подібними рельєфними рослинними візерунками (іл. 26-28).

Теракотові кахлі переважно замазані вапном. За Л. Виногородською, старі забруднені сажею печі чи їхні окремі стінки, складені з теракотових та іноді й полив'яних кахлів, часто білили.⁶⁴ Кольорові

знімки фрагментів кахлів з розкопок Орликової господи 2017-19 рр. надруковані у наших попередніх буклетах.⁶⁵

Ю. Ситий вважає їх продукцією місцевих ремісників Батурина початку XVIII ст. За його оцінкою, високий технічний і художній рівень кахлів груб покоїв Орлика майже дорівнює якості таких деталей палацу Мазепи на Гончарівці. Ю. Ситий та Л. Мироненко припускають, що досконалі київські кахлярі, які оформили Мазепину резиденцію до 1700 р., потім залишилися працювати у Батурині.⁶⁶ Вони піднесли місцеве виробництво декоративної кераміки й наблизили до першорядних київських взірців на початку XVIII ст.

Але кахлі, замовлені генеральним писарем, не копіювали гетьманські зразки, а відзначаються оригінальністю дизайну. Це є кращі відомі нам твори керамічного ужиткового і геральдичного мистецтва Мазепиної столиці напередодні її загибелі.

Л. Виногородська відзначає, що, за сприянням Мазепи, кахлярство Батурина, Києва та Чернігова його часу найбільш успішно розвинулось. Кахлі багатьох типів цих найзначніших міст Гетьманщини мали подібність, особливо виготовлені на замовлення козацької верхівки.⁶⁷

За декором знайдених кахлів, Орликова домівка мала одну найбільш ошатну піч різнобарвної поливи, другу – монохромної і, можливо, третю грубу, обкладену найпростішими теракотовими, пізніше побіленими кахлями. Хоч могло бути тільки дві печі, передні фасади яких виклали глазурованими кахлями, а бічні чи задні стінки – теракотовими. Така комбінована груба відома у житлі представника стар-

шини, мабуть, полковника Мазепиного часу. Його рештки розкопали на колишній фортеці Батурина в 2001-02 рр. Там чолову фасадну печі облицювали найдорожчими полив'яними поліхромними кахлями, а бокові стінки – кахлями найбільш поширеної зеленої глазурі, теракотовими і обмазаними крейдою.⁶⁸

На основі світлин Ю. Ситого фрагментів кахлів з розкопок хати Орлика 2019 р., С. Дмитрієнко вказаними вище комп'ютерними методами гіпотетично реконструював цілі видовжену профільовану карнизну, дві квадратні лицьові полив'яні кахлі та теракотову версію лицьової без покриття. Він відтворив їхні імпазантні рельєфні рослинно-квіткові орнаменти, розписи синьою, білою і жовтою глазурою та однієї лицьової кахлі первинною зеленою поливою, що стала брунатною від пожежі. Цей комп'ютерний дизайнер зробив спробу реконструювати верхню частину фасади, т. зв. «дзеркала» пічки, складеної з поліхромних лицьових і карнизних кахлів (іл. 26, 28).

С. Дмитрієнко також промалював контури рельєфного мотиву стилізованого листя аканту клясичної традиції на великому уламку теракотової поясної/фризової кахлі, знайденому на осідку Орлика 2020 р. (іл. 27). Її ширина 18 см, а довжина могла бути біля 30 см, як на квадратних лицьових орнаментальних та геральдичних кахлях груб покоїв генерального писаря.

За Л. Виноградською, мистецтво пічної кахлі в Україні розвивалось під стимулюючими європейськими віяннями й модами. З другої половини XVII ст., коли козацька еліта почала переймати спосіб життя шляхти Польщі, Литви і Західньої Європи, у Гетьманщині поширився звичай прикрашати печі геральдичними кахлями.⁶⁹

Під час археологічних розвідок і розкопок на садибі Орлика у 2014 р. та 2016-20 рр. знайшли чимало уламків керамічних полив'яних і теракотових кахлів з рельєфними родовими гербами її господаря та Мазепа. У 2018-19 рр. С. Дмитрієнко скрупульозно обстежив ті знахідки, зфотографував і гіпотетично реконструював техніками комп'ютерного фотоколажу й графіки цілі глазуровані кахлі з геральдичними емблемами генерального писаря і гетьмана. Він відтворив первісні кольори деяких фрагментів, що були обпалені. За його промірами, усі ці лицьові кахлі мали підквадратну форму та порівняно велику довжину сторін, приблизно, 30 см. У 2019-20 рр. мистець також виліпив з кольорової полімерної глини трохи зменшені муляжі кахлів з гербами тих видатних провідників козацької держави (іл. 29-35).

В. Мезенцев надрукував комп'ютерні й ліпні реконструкції (знімки) С. Дмитрієнка полив'яних різнобарвних кахлів з гербами Орлика та Мазепа, детально описав і проаналізував їхні композиції та аналогії у нашому попередньому буклеті й спеціальній академічній статті.⁷⁰ Тут уперше опубліковані його реконструкції цілих теракотових і побілених вапном варіантів цих геральдичних кахлів, виготовлені вказаними комп'ютерними методами на базі світлин Т. Кербут та Ю. Ситого їхніх уламків, знайдених на обійсті Орлика у 2014 р., 2018 р. й 2020 р. (іл. 31, 34, 35).

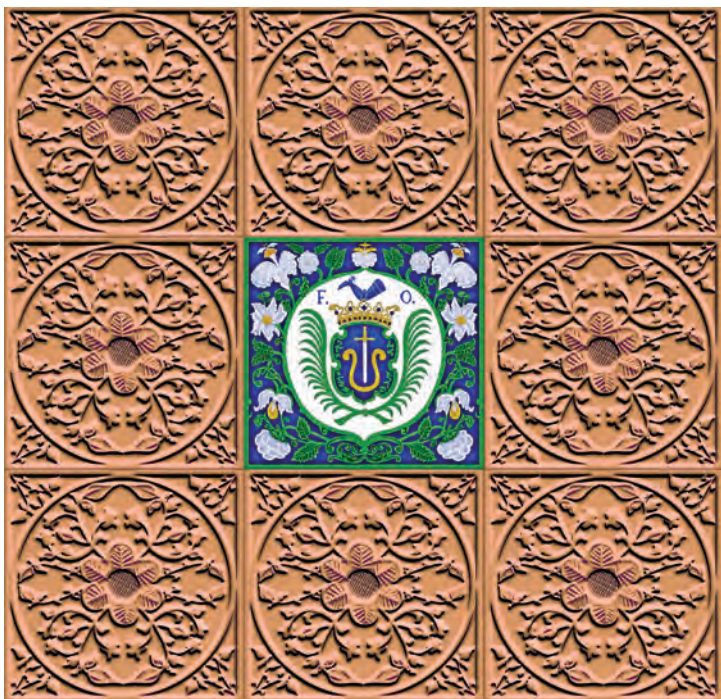
Нижче коротко підсумуємо результати досліджень В. Мезенцевим найдорожчих глазурованих кахлів з гербами генерального писаря і гетьмана. С. Дмитрієнко достовірно відтворив рельєфний герб з ініціалами Пилипа (Філіппа) Орлика латинськими літерами, «F. O.», розписаний кобальтовою, зеленою, білою і жовтою поливою. Геральдичний щит там фланкують стилізовані пальмові гілки та оточує широкий картуш з рясним рослинно-квітковим візерунком в стилі українського барокко. Це є найраніший відомий дизайн родинного шляхетського герба Орлика «Новина», котрий він уживав, як служив генеральним писарем

Іл. 37. Дерев'яна розмальована геральдична емблема гетьмана Апостола з арматурою в інтер'єрі Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці на Полтавщині (біля 1732 р.). Світлина з колекції Л. Кравчука (Вінніпер).

Іл. 38. Фрагменти фасад груб покоїв Орлика: нагорі облицьована рядовими орнаментальними кахлями зеленої поливи з Мазепиним гербом на кахлі у центрі; внизу викладена теракотовими кахлями навколо глянурованої поліхромної кахлі з гербом господаря. Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2020 р.

в уряді Мазепи до падіння Батурина 1708 р. (іл. 29, 30).

С. Дмитрієнко реконструював кахлі з рельєфним родовим гербом Мазепи «Курч», забарвленим зеленою, темно-зеленою і білою (тло) глязурою. Геральдичний

щит з наметом там оточено декоративною арматурою: рельєфами різноманітної зброї, козацьких клейнодів, регалій гетьманської влади і військового спорядження (іл. 32, 33). В. Мезенцев відзначив, що подібні мілітарні атрибути часто оформлюють герби української шляхти, гетьманів та козацьких офіцерів на малюванні, гравюрах, дерев'яних рельєфах, срібних окладах ікон, шатах кивотів і печатках другої половини XVII-XVIII ст. Проте ці сюжети невідомі на інших геральдичних кахлях України й Польщі того часу.

Художник надійно відтворив майже усі види озброєння на кахлях з гербом Мазепи. Гіпотетично там зображені тільки ранньомодерні кіраса/бронь та шолом під нею у середині нижньої частини кахлі, де автентичних фрагментів бракувало. Однак на реконструйованій фотоколажем теракотовій побіленій кахлі вцілілі рельєфи частин обох плечей кіраси на фоні коліс гармат (іл. 34). Зображення цілої кіраси і шолома С. Дмитрієнко запозичив з композиції рельєфного герба Мазепи з аналогічною численною арматурою на срібних позолочених шатах кивоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Цей шедевр торевтики виставлено у Чернігівському історичному музеї. На думку В. Мезенцева, він слугував одним з взірців для дизайну батуринської кахлі з Мазепиним гербом, облямованим арматурою, 1707-08 рр.⁷¹

На тій кахлі у середині щита з геральдичними символами гетьмана, на якороподібний шестикінцевий хрест, підвішено орден св. Андрія Первозванного (іл. 32, 33). Його так само розміщено на гербі Мазепи з аналогічною арматурою на панегіричній гравюрі Івана Мигури 1706 р.⁷² На дерев'яному пофарбованому родинному гербі гетьмана Апостола під щитом подібно вирізьблено орден св. Олександра Невського, а навколо герба – прапори, гармати, порохові діжки та ядра (іл. 37). Ця пам'ятка збереглась у бабинці Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці на Полтавщині від її спорудження 1732 р.⁷³ Цікаво, що в геральдиці Польщі та Центральної Європи орденів на гербах не поміщали.⁷⁴

Унікальною рисою відтвореного герба Мазепи на кахлях з осідку Орлика є рельєфне виразне зображення князівської корони у формі двох кулястих долей, завершених малим хрестом у центрі, на шоломі, котрий увінчував геральдичний щит (іл. 32-35). На інших численних композиціях герба гетьмана його часу знаходимо тільки звичайні шляхетські корони з зубцями, наприклад, такі, як на емблемах Орлика і Апостола (іл. 29-31, 37).

Відомо, що 1 вересня 1707 р. цар Йосиф I пожалував Мазепі титул князя Священної Римської імперії німецької нації (*Reichsfürst*) за заслуги гетьмана в обороні християнського світу від агресії турків і татар.⁷⁵ У *Всезагальному великому гербовнику*, виданому в Німеччині у 1884-87 рр., підтверджено надання Мазепі титулу князя цієї імперії та надруковано гравюри з його шляхетським і князівським гербами. Останній увінчано короною тої самої форми, як на батуринських кахлях з Мазепиною геральдичною емблемою⁷⁶ (іл. 36).

Ю. Ситий вважає, що Орлик оздобив груби покоїв своїм гербом, а також Мазепиним, щоб показати рейментаря, котрому він служить. За версією В. Мезенцева, генеральний писар замовив кахлі з княжою короною на гербі гетьмана, щоб вшанувати його як князя римського царства. Таким чином, зображення цієї корони на досліджених кахлях дозволяє датувати їх, а також опорядження розкопаної резиденції Орлика між 1 вересня 1707 р., коли цар присвоїв Мазепі князівський титул, і розоренням Батурина та того житла 2 листопада 1708 р. Це узгоджується з датуванням Ю. Ситого кахлів Орликової хати пізнішим часом, ніж такі деталі палацу на Гончарівці, спорудженого біля 1700 р. Нагадаємо, що на відтвореному гербі гетьмана зображено орден св. Андрія, кавалером якого він став того року (іл. 32, 33).

Знахідки кахлів з гербами славних вітчизняних політичних діячів Мазепи й Орлика, їхні аналізи і реконструкції становлять великий інтерес для історико-археологічного вивчення гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури

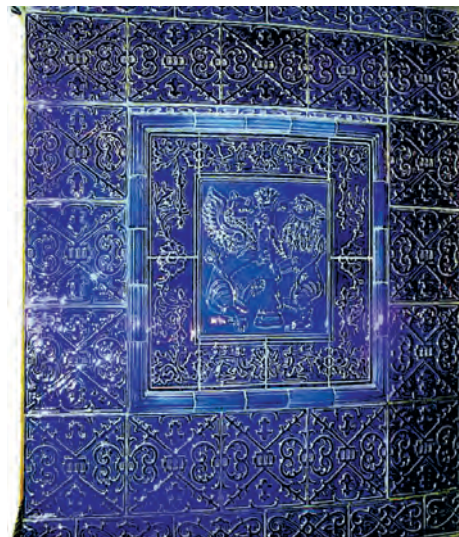
козацької верхівки й мазепознавства.

Стосовно місцеположення геральдичних кахлів на грубах світлиць Орлика археологи висловили різні погляди. Тому пояснимо й обґрунтуємо опубліковані у цій праці реконструкції частин пічних фасадів (іл. 38). Ю. Коваленко та Л. Виногородська гадають, що кахлі з гербами гетьмана і генерального писаря не поєднували на одній грубі, а розмістили на окремих. За Л. Виногородською, звичайно тільки одну геральдичну лицьову кахлю вставляли у центрі передньої та бічних стінок верхнього ярусу печі.

В. Мезенцев і С. Дмитрієнко поділяють точку зору цієї провідної дослідниці кахляних печей України. Вони підготували відповідні гіпотетичні комп'ютерні реконструкції, де помістили по одній кахлі з гербами Мазепи й Орлика на чолових чи бокових фасадах різних груб господи останнього. Їх могли встановити у центрі пічних дзеркал на рівні очей для зручнішого огляду деталей геральдичних композицій, символів, ініціалів та декоративної арматури.

За версією В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, одною полив'яною кахлю з Мазепиною емблемою оздобили дзеркало груби, облицьованої рядовими кахлями з рельєфним рослинно-квітковим орнаментом, вкритими монохромною зеленою глазурою, за реконструкцією такої плитки з розкопок житла Орлика 2019 р. Ці кахлі пасували за барвами, а біле тло зеленого герба гетьмана виділяло його на фасаді тої печі (іл. 38).

Одну кахлю з Орликовою емблемою, розписану кобальтовою, зеленою, жовтою і білою поливою, могли вставити в середину передньої фасади груби іншої кімнати,

Іл. 39. Передня фасада полив'яної печі з геральдичною кахлюю у середині в гетьманській резиденції кінця XVII ст. на цитаделі Батурина, відтвореній 2008 р. на підставі археологічних даних. Знімок В. Мезенцева.

складеної з кахлів різнобарвної емалі, або бічних стінок, котрі іноді облицьовували теракотовими чи побіленими кахлями. Вище допускалось існування на оселі Орлика третьої, цілковито теракотової печі, яку оформили кахлями з його гербом.

Іл. 40. Реконструкція глязурованої груби XVII ст. з кахлю, декорованою гербом і монограмою гетьмана Хмельницького. Фото з Інтернету.

Іл. 41. Розкопки розвалу кахляної печі заможної хати початку XVIII ст. на південній околиці Батурина 2020 р. Світлина О. Терещенка.

Тут надрукована гіпотетична реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка фрагменту чільної або бічної фасади груби, викладеної теракотовими лицьовими квадратними кахлями з рельєфним рослинно-квітковим візерунком без покриття і прикрашеної кахлею з глязурованим поліхромним гербом генерального писаря у центрі (іл. 38). Таке художнє рішення та комбінація кольорів уявляються авторам найбільш атрактивними й виразними. Аплікація барвистого Орликового герба збагачує і поживляє теракотові чи побілені площини. На опублікованих тут двох реконструкціях вставки з примітними різнобарвними полив'яними геральдичними емблемами Мазепи і Орлика виглядають домінантами композицій серед монохромних рядових кахлів з рослинно-квітковими мотивами, що правлять за їхнє обрамлення чи фон. Безперечно, знайдені й відтворені теракотові та побілені кахлі з гербами обох державців походять з пічних стін тих кольорів (іл. 31, 34, 35).

Ці комп'ютерні реконструкції підкріплюються наступними аналогіями, передусім у Батурині. Так, 2011 р. Л. Мироненко, на базі археологічних даних, графічно відтворила трьохярусну грубу, складену з кахлів зеленої поливи, Мазепиного палацу на Гончарівці. За її малюнком, у центрі чолового і бокових фасадів верхнього ярусу печі розміщувались по одній лицьовій квадратній кахлі (24 x 24 см) з гербом зеленої глязури.⁷⁷ Як згадувалось вище, цю геральдичну емблему О. Однороженко та В. Мезенцев здогадно приписують дружині Мазепи, Ганні.

У 2018 р. Л. Мироненко переконливо графічно реконструювала частину передньої фасади груби кінця XVII ст., фундамент якої розкопали серед залишків гетьманської резиденції на цитаделі Батурина в 1996-97 рр. У середині дзеркала тої пічки на рівні

очей знаходилась одна лицьова велика поліхромна полив'яна кахля з неідентифікованим гербом. Її габарити, 31.5 x 31.5 см, і квадратова форма подібні до відтворених лицьових кахлів з геральдичними емблемами й рослинно-квітковими орнаментами груб Орликової хати. За реконструкцією Л. Мироненко, гербову кахлю також оточували керамічні плитки з рослинно-квітковими візерунками за стилем українського барокко. Одинокі геральдичні аплікації були і в центрі бічних стінок груби гетьманського дому.⁷⁸ Її репліку відбудували та прикрасили синьою глязурою у залі тої палати на цитаделі Батурина 2008 р. (іл. 39).

Аналогічно реставратори відтворили у натурі піч зеленої поливи, оздоблену масивною квадратною лицьовою кахлею з рельєфним гербом і монограмою Хмельницького. Вона вставлена серед рядових кахлів фасади з рельєфними рослинними мотивами. На жаль, не маємо опису цієї репліки гетьманської груби XVII ст. і не знаємо її місцезнаходження. Лише фото фрагменту тої пічки демонструвалось в Інтернеті у 2018-19 рр. (іл. 40).

Л. Мироненко твердить, що описаний прийом декору центру фасади груби одною лицьовою геральдичною кахлею, оточеною кахлями з рослинними орнаментами, був поширений у Білорусі за литовсько-польської влади в XVII ст.⁷⁹ Сподіваємось, що презентовані у цій праці кольорові комп'ютерні та ліпні реконструкції допоможуть візуально уявити первинний вигляд полив'яних різнобарвних і монохромних, теракотових та побілених цілих кахлів і частин фасад (дзеркал) кахляних печей спаленої резиденції Орлика 1707-08 рр. у Батурині (іл. 26-35, 38).

За В. Мезенцевим, на кожному ярусі його квадра-

тових груб могли вставити три-чотири геральдичні кахлі: по одній у середині передньої та бічних фасадів, можливо, на задній стіні. Враховуючи, що печі мали два-три яруси, в цілому на кожній розмістили 6-12 геральдичних кахлів. Нагадаємо, що на Орликовій оселі було дві чи три груби. Це узгоджується з підрахунками Ю. Ситого на основі знайдених там численних фрагментів геральдичних кахлів. Він твердить, що в облицюванні печей домівки Орлика використали, приблизно, 10 кахлів з його гербом та стільки ж з Мазепиним. Археологічні дослідження її залишків буде продовжено.

ЖИТЛО З КАХЛЯНОЮ ПІЧЧЮ НА ПОСАДІ

У 2017-20 рр. загін Батуринської експедиції на чолі з О. Терещенком продовжив розкопки на південній околиці посаду гетьманської столиці, що тягнувся від фортеці до Гончарівки (іл. 11). Поблизу готелю «У гетьмана» частково розкопали рештки заможного дерев'яного житла початку XVIII ст. Воно мало один поверх та заглиблений у ґрунт підкліт.⁸⁰

2020 р. у котловані підкліту виявили залишки ogrівальної печі, спорудженої з глини й цегли-сирця, чимало фрагментів керамічних рядових та дві цілі масивні карнизні кахлі (іл. 41, 42). Ці вироби прикрашені зеленою поливою з чепурними рельєфними рослинно-квітковими орнаментами у стилі українського барокко. Такі кахлі могли замовити міщани чи козаки середнього достатку, вірогідно, у кахлярів Батурина Мазепиною часу. Їхній декор порівняно скромніший, ніж у найдорожчих довершених кахлях груб резиденцій Мазепи і Орлика. Ю. Ситий вважає візерунок кахлів цієї посадської хати аналогічним рельєфу дешевших теракотових кахлів початку XVIII ст., згодом, з печі покоїв доньок В. Кочубея. Їхні уламки знайшли в ході розкопок біля його кам'яниці у 2015 р.⁸¹

За припущенням того вченого, розкопане заможне житло належало гармашеві, який обслуговував артилерію сусіднього укріпленого Мазепиною маєтку на Гончарівці. 2018 р. серед решток споруди знайшли два мідяні коронні соліди (боратинки) польського короля Яна II Казимира Вази, карбовані у Кракові 1664 р., і кілька російських срібних монет початку XVIII

ст. (іл. 4). Цю хату та навколишній найбільший південно-східний ремісничий посад Батурина спалили під час московського нападу 1708 р.⁸²

У 2017-19 рр. археологи провели розкопки залишків службової споруди гетьмана Розумовського 1750-64 рр. у парку садиби Кочубея на західній околиці міста (іл. 11). Проте знайдені там пічні кахлі з артистичними малюнками кобальтовою і білою поливою відносяться до імпорту голландського стилю. Їхній розгляд підходить до теми нашого наступного буклету. Короткі повідомлення про ті розкопки з фото кращих знахідок опубліковані англійською мовою у 2019-20 рр.⁸³

Проведений огляд результатів розкопок решток резиденцій Мазепи й Орлика та заможної хати на посаді у 2017-20 рр., опис і реконструкції кахлів та фасад печей їхніх покоїв кінця XVII – початку XVIII ст. показують, що Батурин був тоді одним з найзначніших осередків кахлярства у Гетьманщині. Воно там процвітало за Мазепи під сприятливим впливом

Іл. 42. Цілі масивні карнизні керамічні полив'яні орнаментальні кахлі з розкопок заможного житла початку XVIII ст. на південному посаді 2020 р. Знімок Ю. Ситого.

керамічного мистецтва Заходу, особливо Речі Посполитої.

На початку XVIII ст. батуринські орнаментальні й геральдичні кахлі, виготовлені на замовлення гетьмана та генеральної старшини, за високою якістю наближались до кращих зразків архітектурної майоліки Києва. Ці твори збагатили скарбницю культури українського барокко. Можна гадати, що вмілі київські кахлярі працювали у Батурині з 1690-х рр. й піднесли рівень місцевої керамічної продукції.

Розгром Мазепиною столиці військом царя Петра у 1708 р. перервав блискучий розвій там кахлярства та інших художніх ремесел і мурованої архітектури на півстоліття. З того часу в Батурині назавжди зникла майстерна техніка рельєфних орнаментів і сюжетних зображень за стилем українського барокко на кахлях, формованих у дерев'яних різьблених матрицях. У період відбудови міста Розумовським у другій половині

Іл. 43. Відзначення 312 роковини зруйнування Мазепиної столиці у Батурині 13 листопада 2020 р. з участю архієпископа Чернігівського і Ніжинського Євстратія. Тут і далі фото Т. Кербут.

XVIII ст. груби й комини його палаців та урядових установ оформляли популярними тоді розмальованими глянзурою кахлями голландського стилю без рельєфу, завезеними з Нідерляндів, чи їхніми українськими й російськими імітаціями.⁸⁴ Припущення істориків про виробництво кахлів того стилю та простих гладких монохромних полив'яних кахлів без зображень на мануфактурах Розумовського у Батурині з 1750 р. ще потребує підтвердження археологічними даними.⁸⁵

УКРАЇНЦІ ПАМ'ЯТАЮТЬ БАТУРИНСЬКУ ТРАГЕДІЮ

Попри поширення вірусу в Україні, 13 (2) листопада цього року Батуринський заповідник традиційно відзначив 312 річницю загибелі Мазепиної столиці (іл. 43, 44). Масовість зібрання та запрошення численних гостей, як у минулі роки, були неможливі. Однак цей меморіальний захід загальнонаціонального значення вшанував своєю присутністю архієпископ Чернігівський і Ніжинський Євстратій. Разом з протоієреями, парохами Покровської церкви Батурина о. Романом, Успенського храму м. Бахмача Чернігівської обл. о. Володимиром та іншими священиками ПЦУ краю владика відслужив архиєрейську Службу Божу у Воскресенській церкві на цитаделі за вічний спокій душ загиблих від московської навали. Батуринці та гості міста вклонились подвигу й жертвності героїчних захисників і мирних мешканців, які віддали життя за волю й незалежність України 1708 р., та поклали квіти до Пам'ятника жертвам Батуринської трагедії на цитаделі. Відео про цю подію оприлюднені на вебсайті заповідника «Гетьманська столиця».⁸⁶

ПІДТРИМКА БАТУРИНСЬКОГО ПРОЄКТУ В 2021 р.

Дослідники Батурина в Україні й Канаді готуються провести там подальші розкопки наступного літа. Однак невідомо, чи буде спроможною Чернігівська обласна державна адміністрація під час пандемії та карантину надалі фінансувати археологічні дослідження міста 2021 р. Незалежно від несприятливих обставин в Україні, щедри пожертви від українців Канади й Сполучених Штатів Америки дотепер забезпечували стабільне продовження Батуринського археологічного проекту.

Його учасники звертаються до українських організацій, фондів, компаній, громад і доброчинців у Північній Америці з проханням надалі підтримувати археологічні, історичні й архітектурно-мистецькі студії Мазепиної столиці та публікацію їхніх напрацювань. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ukrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ukrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

Мешканцям США пропонуємо надіслати пожертви на адресу: **Ukrainian Studies Fund, P. O. Box 285, North Billerica, MA 01862, USA**. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Ukrainian Studies Fund (memo: Baturyn Project)**. Ці українські установи надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проектом публікаціях та публічних доповідях.

Іл. 44. Панахида за загиблими від московської навали та вшанування пам'яті жертв Батуринської трагедії 1708 р. у цитаделі в умовах пандемії.

Додаткову інформацію про Батуринський проект у Північній Америці можна отримати від його канадського виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 615-515 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру багаторічну підтримку історико-археологічних досліджень столиці козацької України. З Вашою допомогою ми збережемо й продовжимо цей проект у скрутних умовах і викликах світової епідемії.

ПОСИЛАННЯ

1. Див: <http://www.ucrainica.ca>
2. Ілюстровані версії восьми буклетів 2011-19 у

форматі ПДФ розміщено на вебсайті КІУСу в розділі *Baturyn Project*: <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>. П'ять буклетів 2015-19 рр. у форматі ПДФ встановлено на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи»: <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-15-Bat-13-14-b1.pdf>; <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-16-Bat-15-s.pdf>; <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-17-Bat-16-s-2-1.pdf>; http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-18-Bat-17-6-MB_11.pdf; <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>. Тексти п'ятих буклетів 2012-18 рр. розміщено на вебсайті Ліги Українців Канади: <http://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>. Див. також посилання 1, 15, 19, 24, 48, 58, 84.

3. Див. посилання 14, 16, 27.

4. Юрій Ситий, Олександр Терещенко, «Деякі конструктивні особливості батуринського Троїцького

(Миколаївського?) собору кінця XVII – початку XVIII століття», *Opus Mixtum*, № 7, Київ, 2019, с. 154-174.

5. V. I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu. O. Kovalenko, “Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 10 (Глухів – Київ, 2017), с. 42-46; вказані автори, “Report on Baturyn Archaeological Research in 2017”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 11 (Глухів – Київ, 2018), с. 43-48; вказані автори, “Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 12 (Глухів – Київ, 2019), с. 29-34; вказані автори, “Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa’s Coat of Arms”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 13 (Глухів – Київ, 2020), с. 72-78.

6. Zenon E. Kohut, “Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569-1709” (monograph in progress).

7. Див., наприклад, Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Розкопки у Батурині 2017-2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика», *Гомін України*, рік LXX, № 38, Торонто, 9 жовтня 2018 р., с. 5-9.

8. Див. посилання 2.

9. Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, “Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019”, *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*, No. 31, January 2020, pp. 10-15. Див. усі числа того бюлетеню з ілюстрованими короткими звітами про розкопки Батурина 2001-19 рр. англійською мовою у форматі ПДФ на вебсайті Оттавського університету: <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>. Звіти цих авторів про розкопки міста останніх років у форматі ПДФ розміщено також на інтернет-сайті <http://www.mazepa.name/en>

10. Див., наприклад, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Розкопки у Батурині 2017-2018 рр. Реконструкції герба Пилипа Орлика», *Новий Шлях/New Pathway*, рік 88, число 41, Торонто, 22 листопада 2018 р., с. 9-11; вказані автори, «Герб Пилипа Орлика й інші археологічні знахідки у Батурині 2017-2018 рр.», *Міст*, Торонто, № 47, 22 листопада 2018 р., с. 19; № 48, 29 листопада 2018 р., с. 19; № 49, 6 грудня 2018 р., с. 19; вказані автори, «Герб Пилипа Орлика знайдено у Батурині», *Свобода*, рік 125, число 50, Parsippany, N.J., 14 грудня 2018 р., с. 10-11; Volodymyr Mezentsev, “Pylyp Orlyk’s Coat of Arms and Other Ar-

chaeological Finds at Baturyn in 2017-2018”, *The Ukrainian Weekly*, Vol. LXXXVII, No. 7, Parsippany, N.J., February 17, 2019, pp. 10-11, 15; його ж, “Pylyp Orlyk’s Coat of Arms...”, *Ukrainian Echo*, Vol. 33, No. 4, Toronto, February 19, 2019, pp. 1-2. Див. також посилання 1, 2, 5, 7, 9.

11. Володимир Мезенцев, «Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут (Київ, 2008), с. 216-235; Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, «Троїцький собор Батурина (близько 1692 р.) за писемними та археологічними джерелами: порівняльний аналіз архітектури», там само, с. 286-309. Серію статей В. Мезенцева по архітектурі та керамічному декору палацу Мазепи в Батурині й церков Центральної України XVII-XVIII ст. надруковано у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*, вип. 3-12, Київ – Глухів, 2010-19; Volodymyr Mezentsev, “Mazepa’s Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration”, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. Serhii Plokhly (Cambridge, Mass., 2012), pp. 433-470; цю статтю видано також в *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, 2009-10, pp. 433-470. Див. посилання 2, 60, 70.

12. Antony Littlewood, Western University, *Canadio-Byzantina*, No. 31, January 2020, p. 4. https://www.academia.edu/41900292/Canadio-Byzantina_no.31_January_2020

13. Петро Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої, 1618-1648* (Київ, 2006), с. 260-261, 275-278; Ігор Кондратьєв, «Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI-XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина)», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 42-44; його ж, «Лівобережні староства Київського воєводства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV-XVII ст.». Докторська дисертація (Київ, 2020), с. 227, 234, 257, 296, 305-306, 317, 327. Див. також посилання 25, 30.

14. Сергій Павленко, «Спалення Батурина у 1632 р.», *Батуринська старовина: збірник наукових праць*, вип. 4 (8), ред. Наталя Реброва і Олександр Коваленко (Чернігів, 2014), с. 18-19.

15. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи* (Торонто, 2019), с. 8-14.

16. Наталія Саенко, «Передмістя та околиці Батурина в XVII-XVIII ст.», *Батуринська старовина: збірник наукових праць*, вип. 6 (10), ред. Наталя Реброва і Олександр Коваленко (Ніжин, 2017), с. 67-70; Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Східна околиця Батурина за археологічними джерелами», там само, с. 72-79.
17. Володимир Коваленко, Юрій Ситий, «Батурин, відкритий археологами», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 133.
18. Там само, с. 126, 127, іл. IV.
19. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* (Торонто, 2012), с. 13, 17; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика* (Торонто, 2018), с. 24, 26.
20. *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, іл. VIII.
21. Юрій Ситий, «Кахлі XVII-XVIII ст. з літерами з Батурина», *Батуринська старовина: збірник наукових праць*, вип. 4, Чернігів, 2014, с. 26, рис. 3,1; Людмила Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», Кандидатська дисертація (Київ, 2017), с. 80-81, 122, 217, рис. 17.
22. Кондратьєв, «Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI-XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина)», с. 43-44. Див. також посилання 13.
23. Коваленко, Ситий, «Батурин, відкритий археологами», с. 128.
24. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2016), с. 6.
25. Петро Кулаковський, «Церковні структури на Чернігово-Сіверщині за польської доби (1618-1648)», *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* (Запоріжжя, 2005), вип. XIX, с. 25. https://chtyvo.org.ua/authors/Kulakovskiy_Petro/Tserkovni_struktury_na_Chernihovo-Siverschyni
26. Володимир Коваленко, Олександр Моця, Юрій Ситий, «Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 169-170.
27. *Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів*, ред. Олександр Коваленко, 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 39-40.
28. *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, іл. XVI; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, «Розкопки у Батурині 2008 р. та відзначення 300-ліття Батуринської трагедії», *Гомін України*, рік LXI, № 10, Торонто, 10 березня 2009 р., с. 11.
29. Yuriy Dolzhenko, “Craniological Characteristics of Baturyn’s Population in 17-18 Centuries”, *Ніжинська старовина*, вип. 18 (21), 2014, с. 48-52; Маргарита Гарига, «Антропологічна характеристика населення гетьманської столиці Батурина», *Juvenia Studia*, вип. 2, 2012, с. 51-53.
30. Кулаковський, «Церковні структури на Чернігово-Сіверщині за польської доби (1618-1648)», с. 23-27.
31. Там само, с. 25.
32. *Мазепина книга*, упоряд. Ігор Ситий (Чернігів, 2005), с. 94, 327, 333, 399, 405; *Батурин: сторінки історії*, с. 201, 277; Сергій Павленко, *Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини* (Чернігів, 2013), № 547, с. 88, 371.
33. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року*, с. 6. Див. також посилання 16.
34. Володимир Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини* (Київ, 2008), с. 100-102, 349; Кондратьєв, «Лівобережні староства Київського воєводства», с. 339, 401.
35. Див. посилання 26.
36. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр.*, с. 11-12, іл. 10-26.
37. Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 2 вид., ред. Любомир Винар (Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001), с. 32, 34.
38. Андрій Байцар, «Батурин – столиця козаків. Карта Московії Гійома Деліля (1706 р.). https://baitsar.blogspot.com/2017/10/carte-de-moscovie-1706.html?spref=fb&fbclid=IwAR07XQvMrzko4WasjDCg706lYM7BX8X25RLbII_8Q0-krqpPJ0iFs95o42c; його ж, «Україна – країна козаків, Батурин – столиця козаків. Карти Московії 1680 та 1712 рр». <https://baitsar.blogspot.com/2019/01/1680-1712.html?spref=fb&fbclid=IwAR2W3j92qjnn4cBVQ6N8lVyriijnrSs2GLzY4Pd0dwelyQZ4gXbTTU-ae0k>
39. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, упоряд. Сергій Павленко (Київ, 2009), № 31, с. 130-132.
40. Самійло Величко, *Літопис*, т. 2 (Київ, 1991), с. 602-603.
41. *Україна доби Івана Мазепи. 1708-1709 роки в документальних джерелах*, упоряд. Сергій Павленко (Київ, 2019), с. 54.

42. Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ, 2007), с. 103.
43. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 318; Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр.*, с. 13-14.
44. Там само, с. 15-16; Сергій Павленко, *Батуринська фортеця* (Київ, 2019), с. 65-71, 123-136; його ж, «Батуринська фортеця: штурм «в лоб» чи завдяки потерні?», *Сіверянський літопис*, № 6, Чернігів, 2019, с. 164-167.
45. Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, с. 98-120.
46. Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 2: Полк Нежинский (Київ, 1893), с. 260.
47. Див. посилання 2, 19, 24, 48, 84.
48. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2017), с. 11, 15-22; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2017 року*, с. 8, 12-15.
49. Там само, с. 19.
50. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Євген Хлисту́н та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2018 р., с. 55-56, рис. 276-283.
51. *Батурин: сторінки історії*, с. 330.
52. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Олександр Терещенко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2019 р., с. 39-60, рис. 208, 224-247.
53. *Батурин: сторінки історії*, с. 325.
54. <https://www.youtube.com/watch?v=wiOUo6UH1EE>
55. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», с. 79, 98.
56. Когут, Мезенцев, Коваленко, Ситий, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.*, с. 12, 15-16; Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», с. 53, рис. 285-287; Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», с. 51, 57, рис. 248-252. Див. також посилання 57.
57. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», *Сіверянський літопис*, № 4-5, Чернігів, 2010, с. 13, 15.
58. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина* (Торонто, 2011). с. 12-14; вказані автори, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.*, с. 12, 15-16.
59. Агнія Колупаєва, *Українські кахлі XIV – початку XX століть* (Львів, 2006), с. 156-170; Лариса Виногородська, Юрій Ситий, «Батуринська кахля», *Пам'ятки України*, № 3, Київ, 2008, с. 28-38; Ірина Штанкіна, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст.», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 248-260. Див. також посилання 21, 57, 64, 69, 78.
60. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи*, с. 11-22; Володимир Мезенцев, «Керамічні розетки споруд Центральної України XVII-XVIII ст.», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 11 (Глухів – Київ, 2018), с. 125-136. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Hlukh-18-rozetky-Uk.-1pdf.pdf>; його ж, «Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII-XVIII ст.», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 12 (Глухів – Київ, 2019), с. 136-150. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf
61. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, упоряд. Сергій Павленко (Київ, 2007), с. 354-357, 384, 393, 399.
62. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», с. 19-27, рис. 41-102.
63. Там само, с. 20-21, рис. 49-53.
64. Лариса Виногородська, Юрій Ситий, «Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці 2001-2002 рр.», *Батуринська старовина. Збірник нау-*

кових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії (Київ, 2008), с. 264, 274-276.

65. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2017 року*, с. 15, 20-21; Вказані автори, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр.*, с. 17-18, іл. 29.

66. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», с. 109.

67. Виноградська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 37-38.

68. Див. посилання 64.

69. Лариса Виноградская, «Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI-XVII веков», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей*, вип. 16 (Київ, 2007), с. 442, 447; Юрій Ситий, «Місце Чернігівщини у процесі поширення кахлів у Східній Європі», *Сіверянський літопис*, № 1, Чернігів, 2007, с. 27-32; Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», с. 118.

70. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*, с. 18-22, іл. 30-41; Володимир Мезенцев, «Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 13 (Глухів – Київ, 2020), с. 129-139. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Hlukh-20-rec-herby.pdf>

71. *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yurii Savchuk (Kyiv, 2010)*, pp. 78, 80, fig. 45; Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*, с. 20, іл. 37.

72. Там само, іл. 38; Ольга Ковалевська, *Гетьман. Осмислення* (Київ, 2009), іл. 59, 183.

73. Світлину герба Апостола (іл. 37) з інтер'єру Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці на Полтавщині передав В. Мезенцеву колекціонер творів українського мистецтва Л. Кравчук з Вінніпегу 2020 р.

74. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб_\(див.:_Орден\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб_(див.:_Орден)).

75. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 256, 271-272.

76. Johann Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M-Z. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160-161, Taf. 186*. [https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tidy={%22pages%22:\[16\],%22view%22:%22info%22};](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tidy={%22pages%22:[16],%22view%22:%22info%22};)

[https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tidy={%22pages%22:\[171\],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982}](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tidy={%22pages%22:[171],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982})

77. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», с. 83, рис. 75,1. Див. також посилання 58.

78. Людмила Мироненко, «Кахляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст.», *Археологія і давня історія України*, вип. 3, Київ, 2018, с. 80-81, рис. 2.

79. Там само, с. 82.

80. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», с. 31-33, рис. 58-153.

81. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року*, с. 24-25.

82. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Східна околиця Батурина за археологічними джерелами», *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 6 (10), Ніжин, 2017, с. 79.

83. Mezentsev, Sytyi, Kovalenko, “Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018”, pp. 32-33, fig. 5; Dimnik, Mezentsev, “Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019”, p. 14, fig. 6.

84. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського* (Торонто, 2015), с. 11; Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року*, с. 23-27.

85. Див., наприклад, Микола Терех, «Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII-XIX ст.)», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 401. Див. також посилання 84.

86. <https://www.youtube.com/channel/UCExgaIPN-Skzsomu2pzvRlg>

На задній обкладинці: Фрагмент печі оселі генерального писаря Пилипа Орлика у Батурині з кахлею з його гербом посеред кахлів з бароковим рослинно-квітковим орнаментом 1707-08 рр. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2020 р.

